ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણવિભાગના પત્ર-ક્રમાંક
મશબ/1215/170-179/છ, તા. 23-3-2016 – થી મંજૂર

ગુજરાતી

(પ્રથમ ભાષા)

ધોરણ 11

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.
બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.
હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

કિંમત : ₹ 36.00

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર – 382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર

આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે. આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય-સલાહકાર

ડૉ. રમેશ આ. ઓઝા

લેખન-સંપાદન

ડૉ. ગુણવંત વ્યાસ
ડૉ. બળવંત તેજાણી
ડૉ. હાજીભાઈ બાદી
શ્રી પ્રવીણ કુકડિયા
ડૉ. વિશ્વનાથ પટેલ
ડૉ. દિપ્તીબહેન કુંડલ
ડૉ. રૂપલબહેન કુબાવત
પ્રિ. ઘનશ્યામસિંહ રાઠોડ
ડૉ. ગિરિજાશંકર જોષી
શ્રી તુષાર વ્યાસ

સમીક્ષા

શ્રી હાર્દિક બ્રહ્મભટ્ટ
ડૉ. મહેન્દ્રકુમાર પટેલ
ડૉ. લીલાભાઈ કડછા
શ્રી ભારતીબહેન જાની
શ્રી સાધના જોષી
શ્રી રોહિણી ભટ્ટ
શ્રી અનિતાબહેન પ્રજાપતિ

સંયોજન

ડૉ. કમલેશ એન. પરમાર
(વિષય-સંયોજક : હિન્દી)

નિર્માણ-સંયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લીમ્બાચીયા
(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લીમ્બાચીયા
(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

એન.સી.ઈ.આર.ટી. દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગરે રાજ્યના માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક કક્ષાના વિવિધ વિષયોના નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે. જેને ગુજરાત સરકારના શિક્ષણવિભાગ દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તૈયાર કરાયેલા જુદા જુદા વિષયોના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ **ધોરણ 11, ગુજરાતી (પ્રથમ ભાષા)**નું આ પાઠ્યપુસ્તક આ સ્તરે અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે. લેખક-સંપાદક સભ્યશ્રીઓએ આ પાઠ્યપુસ્તકની હસ્તપ્રતની નિર્માણ-પ્રક્રિયામાં પૂરતી કાળજી લીધી છે. લેખક-સંપાદકોએ રાજ્યનાં પાઠ્યપુસ્તકો વધુ ગુણવત્તાસભર બનાવવા માટે ખૂબ જ જહેમત ઉઠાવી છે.

આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં શિક્ષણકાર્ય કરતાં શિક્ષકો-તજ્જ્ઞો દ્વારા આ હસ્તપ્રતની સર્વાંગીણ સમીક્ષા કરાવવામાં આવી છે. સમીક્ષાના સુધારા-વધારા આમેજ કરવામાં આવ્યા છે તેમ જ મંજૂરી-ક્રમાંક-પ્રક્રિયા દરમિયાન ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગરે કરેલ ચકાસણી-અહેવાલ બાદ મળેલા સુધારા-વધારા આમેજ કરી આ પાઠ્યપુસ્તકની આખરી પ્રત તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

નવા અભ્યાસક્રમમાં ભાષા-અભિવ્યક્તિ અને લેખન અંગેની વિગતો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ ભાષાની ખૂબીઓ સમજે અને વધુ મહાવરો કરે તથા તેમની સંવેદનશીલતા કેળવાય તેવી કૃતિઓ પસંદ કરવા અંગે પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે. શિક્ષકે વર્ગખંડમાં કૃતિ રજૂ કરતી વખતે કઈ કઈ કાળજી લેવી તે અંગેની વિગતો પણ આ વખતે ઉમેરવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે પૂરતી કાળજી લીધી છે, તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસે પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તા વધે તેવાં સૂચનો હરહંમેશ આવકાર્ય છે.

એચ. એન. ચાવડા
નિયામક
તા. 9-3-2016

ડૉ. નીતિન પેથાણી
કાર્યવાહક પ્રમુખ
ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2016

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી એચ. એન. ચાવડા, નિયામક

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

(ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;

(ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનાર ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;

(ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;

(ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;

(ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;

(છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;

(જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;

(ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;

(ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;

(ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃતિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;

(ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ ૬ વર્ષથી ૧૪ વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવી.

* ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-क

અનુક્રમણિકા

1.	નાવિક વળતો બોલિયો	પદ	ભાલણ	1
2.	પોસ્ટ ઑફિસ	નવલિકા	ગૌરીશંકર જોશી 'ધૂમકેતુ'	3
3.	એમ ઉગાર્યો ચંદ્રહાસ	આખ્યાનખંડ	પ્રેમાનંદ	10
4.	અમૃતા	ચરિત્રનિબંધ	કિશનસિંહ ચાવડા	14
•	**વ્યાકરણ અને લેખન :**	શબ્દપ્રયોગ, શબ્દ ઘડતર (પ્રત્યયો)		18
5.	છપ્પા/ઉખાણાં	છપ્પા/ઉખાણાં	અખો	24
6.	સુંદરીની શોધ	આત્મકથા ખંડ	જયશંકર 'સુંદરી'	27
7.	વનમાં ચાંદલિયો ઊગ્યો	લોકગીત	સંકલિત	32
8.	બૂરાઈના દ્વાર પરથી	નવલિકા	ઝવેરચંદ મેઘાણી	34
•	**વ્યાકરણ અને લેખન :**	શબ્દભંડોળ		40
9.	ચક્રવાક મિથુન	ખંડકાવ્ય	મણિશંકર ભટ્ટ 'કાન્ત'	45
10.	જીભ	હાસ્ય નિબંધ	જ્યોતીન્દ્ર દવે	51
11.	સીમ અને ઘર	સૉનેટ	ઉમાશંકર જોશી	56
12.	પ્રસંગદીપ	પ્રસંગકથા	ભરત ભટ્ટ	58
•	**વ્યાકરણ અને લેખન :**	વાક્યવિષયક સજ્જતા		62
13.	પરાજયની જીત	ખંડકાવ્ય	પ્રહ્લાદ પારેખ	70
14.	વાત એક શાપની	નવલિકા	મહેશ યાજ્ઞિક	74
15.	મારા ફળીનાં ઝાડવાં બે	ગીત	દેવજી રા. મોઢા	79
16.	તપસ્વી સારસ્વત	ચરિત્રલેખ	ચંદ્રકાન્ત શેઠ	81
•	**વ્યાકરણ અને લેખન :**	પરિચ્છેદ, સર્વનામ, સંયોજક, પ્રાસ		84
17.	ભજન કરે તે જીતે	ભજન	મકરંદ દવે	89
18.	હુકમ, માલિક	એકાંકી	ચિનુ મોદી	91
19.	કાવ્યદ્વયી	ઊર્મિકાવ્યો	પ્રિયકાન્ત મણિયાર / સુંદરમ્	98
20.	સ્ટેચ્યૂ રમવાની મજા	લલિત નિબંધ	અનિલ જોશી	101
•	**વ્યાકરણ અને લેખન :**	વિરામચિહ્નો, જોડાક્ષરો, જોડણી		104
21.	ભગવાનનો ભોગ	ઊર્મિકાવ્ય	રમેશ પારેખ	107
22.	જમાના પ્રમાણે	નવલિકા	વસુબહેન ભટ્ટ	110
23.	સહી નથી	ગઝલ	'જલન' માતરી	116
24.	રેફરન્સ બુક	લઘુકથા	ઈજ્જતકુમાર ત્રિવેદી	118
25.	દુહા, મુક્તક, હાઈકુ		દુલા ભાયા 'કાગ' અને અન્ય	120
26.	બે દૃષ્ટાંત		રવિશંકર મહારાજ	125
•	**વ્યાકરણ - લેખન :**	નિબંધ, અહેવાલલેખન, વિચારવિસ્તાર		129

પૂરક વાચન

1.	અનૂદિત કાવ્ય			
	1. કબાટમાંનાં પુસ્તકો	ઊર્મિકાવ્ય	શંકર વૈદ્ય	134
	2. એને તું હજી વધુ આપ	ઊર્મિકાવ્ય	કૈલાસ બાજપેયી	135
2.	રોજિંદા જીવનનું વ્યાકરણ	ચિંતનલેખ	નગીનદાસ પારેખ	136
3.	આભાર માન	ગઝલ	રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'	140
4.	કાન	નવલિકા	મધુરાય	141

•

1 નાવિક વળતો બોલિયો

ભાલણ

(પંદરમી સદી ઉત્તરાર્ધ-સોળમી સદી પૂર્વાર્ધ)

ભાલણનું અપર નામ પુરુષોત્તમ હતું. જ્ઞાતિએ મોઢ બ્રાહ્મણ હતા, અટક ત્રવાડી હતી. એમનું વતન પાટણ હતું. સંસ્કૃત તેમજ વ્રજભાષાનું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. 'દશમસ્કંધ'માં આવતાં વ્રજભાષાનાં પદ કવિએ પોતે રચેલાં હોય એવું લાગે છે. 'ગુર્જર ભાષા' તરીકે ગુજરાતી ભાષાને ઓળખાવનાર ભાલણે ગુજરાતી કવિતામાં કડવાબદ્ધ આખ્યાનોનો સ્થિર પાયો નાખવાનું કાર્ય કર્યું. એમનાં આખ્યાનોમાં પહેલી વખત ઊથલો કે વલણ વગરનાં કડવાં જોવા મળે છે, એથી જ તે 'આખ્યાનના પિતા' તરીકે ઓળખાય છે. પૌરાણિક આખ્યાનોમાં તેઓ મૂળ કથાને વફાદાર રહે છે. મુખ્યત્વે આખ્યાનકવિ, પદકવિ અને અનુવાદક તરીકે જાણીતા છે.

'નળાખ્યાન', 'જાલંધરઆખ્યાન', 'ધ્રુવઆખ્યાન', 'ચંડીઆખ્યાન', 'મૃગીઆખ્યાન', 'રામવિવાહ' જેવાં આખ્યાનો તેમણે રચ્યાં છે. તેમની યશોદાયી કૃતિ 'કાદંબરી' તેમજ 'દશમસ્કંધ' અને 'રામબાલચરિત' સવિશેષ ધ્યાનપાત્ર છે.

પ્રસ્તુત કાવ્યના કેન્દ્રમાં, એમના વાલ્મીકિરચિત રામાયણનો કેવટ પ્રસંગ છે. અયોધ્યાથી વનવાસ જવા નીકળેલા રામને નદી ઓળંગવા હોડીની જરૂર પડે છે. લક્ષ્મણ-સીતાને નાવમાં બેસાડવા નાવિક તૈયાર છે, પણ રામને નાવમાં બેસાડવાની 'ના' કહે છે. નાવિકે સાંભળ્યું છે કે ઋષિના શાપથી પથ્થર બનેલી અહલ્યા રામની ચરણરજથી જીવિત સ્ત્રી બની ગઇ છે. હવે જો રામની ચરણરજ હોડીને સ્પર્શે તો હોડી પણ સ્ત્રી બની જાય એવી ભોળી સમજ નાવિકને મૂંઝવે છે. નાવિકને ઘેર એક સ્ત્રી (પત્ની) તો છે જ, ચરણસ્પર્શથી બીજી સ્ત્રી થાય તો બંને સ્ત્રીઓનું ભરણપોષણ તે કેવી રીતે કરે ? આજીવિકાનું એકમાત્ર સાધન હોડી જ છીનવાઈ જાય! ગુરુ વિશ્વામિત્ર નાવિકની મૂંઝવણ દૂર કરવા વચ્ચેનો માર્ગ કાઢે છેઃ તેઓ નાવિકને ગંગાજળથી રામના પગ ધોવા કહે છે; જેથી રજ ધોવાઈ જાય, ચરણ સ્વચ્છ થાય અને હોડી નારી બનતાં બચી જાય ! અંતે ભોળો (પ્રભુના પગ ધોવા ઇચ્છતો) નાવિક રામના પગ ધુએ છે અને સંતોષ પામે છે. મુંઝાતા નાવિકનું ભોળપણ, પરોક્ષ રીતે શ્રીરામનાં ચરણ ધોવાની હોશિયારી, મધ્યસ્થી વિશ્વામિત્રની કુનેહ અને સર્વજ્ઞ શ્રીરામનું માર્મિક હાસ્ય આખ્યાનખંડને રસપ્રદ બનાવે છે.

નાવિક વળતો બોલિયો સાંભલો મારા સ્વામ,
સાથ સહુકે નાવે બેસો નહીં બેસારું રામ.

વાર્તા મેં સાંભલી છે- ચરણરેણથી અપાર,
અહલ્યા તાં થઈ સ્ત્રી સહી, પાષાણ ફીટી નાર.

આજીવિકા મારી એહે છે, જૂઓ મન વિવેક,
સ્ત્રી થાતાં વાર ન લાગે, કાષ્ઠ પાષાણ એક.

આજીવિકા ભાગે મારી, આગે એક સ્ત્રી છે ઘેર,
બે મલિને શું જમે? હું શી કરું તાં પેર ?

હસી વિશ્વામિત્ર બોલિયા ચરણરેણે સ્ત્રી થાય,
તે માટે ગંગાજળ લઇને પખાલો હરિ પાય!

હસીને હરિ હેઠા બેઠા રામ અશરણશર્ણ,
નાવિકે ગંગાજળ લૈઇને પખાલ્યાં તાં ચર્ણ.

'ભાલણનાં પદો'માંથી

શબ્દાર્થ

સ્વામ સ્વામી, નાથ (અહીં : 'રામ') **ચરણરેણ** ચરણરજ, પગની રજ-ધૂળ **અહલ્યા** એક પૌરાણિક પાત્ર - ગૌતમઋષિનાં શાપિત પત્ની **સહી** ખરી, સાચી **પાષાણ** શિલા, મોટો પથ્થર **ફીટી** મટી,(માંથી) બની **કાષ્ઠ** લાકડું **પેર** પેરવી, તજવીજ, વ્યવસ્થા **વિશ્વામિત્ર** એક ઋષિ, રામના ગુરુ **પખાલો** પખાળો, (પાણીથી) ધુઓ **અશરણશર્ણ** અશરણના શરણરૂપ, નિરાધારના આધાર (અહીં : 'રામ') **ચર્ણ** ચરણ, પગ

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-એક વાક્યમાં લખો :

(1) નાવિક કોને કોને નાવમાં બેસાડવાની સંમતિ આપે છે?
(2) નાવિકે અગાઉ કઈ બાબતના મહિમા વિશે સાંભળ્યું છે?
(3) અંતે કોણ નાવિકના મનનું સમાધાન કરે છે?
(4) નાવિકે શાના વડે રામનાં ચરણ પખાળ્યાં ?
(5) કવિએ શ્રીરામને કેવા કહ્યા છે?

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

(1) નાવિકે રામને હોડીમાં બેસાડવાની શા માટે ના પાડી?
(2) નાવિકે શો વાંધો ઉઠાવ્યો ?
(3) નાવિકના વાંધાનો વિશ્વામિત્ર શો ઉપાય સૂચવે છે?
(4) નાવિકે રામના પગ કેમ પખાળ્યા?

3. મુદ્દાસર નોંધ લખો :

નાવિકનું ભક્તહૃદય

4. નીચેના સમાનાર્થી શબ્દોને વાક્યમાં પ્રયોજી તેની અર્થચ્છાયા સમજો.

પાષાણ-પથ્થર, ચરણ-પગ, કાષ્ઠ-લાકડું, જળ-પાણી

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- ભાલણનાં અન્ય બે પદો વાંચીને મેળવો.
- વડીલો પાસેથી રામાયણનો કેવટ પ્રસંગ સાંભળો અને ચર્ચા કરો.
- દુલા કાગનું પદ 'પગ મને ધોવા દ્યો' મેળવીને ગાન કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

'નાવિક વળતો બોલિયો સાંભળો મારા સ્વામ, સાથ સહુકે નાવે બેસો નહીં બેસારું રામ.'

આ કડીમાં 'વળતો' શબ્દ અગાઉ થઈ ગયેલા સંવાદનું સૂચન કરે છે, તો રામને સ્વામ (સ્વામી) કહીને નાવમાં બેસાડવાની ના પાડે છે એટલે આપણને ખ્યાલ આવી જાય છે કે આ નકાર પાછળનો ભાવ ભક્તિનો જ છે. 'વાર્તા મેં સાંભળી છે' એવું સાદું કથન આપણી ઉત્કંઠા વધારે છે. અહીં ત્રણ બાબતો મુખ્ય છેઃ નાવિકની મૂંઝવણ, વિશ્વામિત્રનો ઉકેલ અને નાવિકનું અનુસરણ.

'રેણુ', 'પાષાણ', 'કાષ્ઠ' જેવા તત્સમ્, 'સહી', 'આગે' જેવા હિન્દી અને 'બેસાર્', 'પેર', 'પખાળો' જેવા બોલચાલના શબ્દોનો ઉપયોગ એકમેકમાં ભળી જઈને રસમય અભિવ્યક્તિ બની રહે છે.

કવિએ લોકોમાં જાણીતા કથાવસ્તુને લોકોની ભાષામાં, દેશી ઢાળમાં રજૂ કર્યું છે. એ માટે સહજ-સરળ છતાં અર્થક્ષમ પ્રાસયોજના પ્રયોજીને અભિવ્યક્તિને વધુ ચોટદાર બનાવી છે. એ દૃષ્ટિએ આખ્યાનખંડની પ્રાસયોજનાનો અભ્યાસ કરો. 'પ્રક્ષાલન' જેવા સંસ્કૃત શબ્દ પરથી ગુજરાતીમાં બનેલો 'પખાળો' શબ્દ ભગવાનનાં ચરણ ધોવાની ક્રિયાને સચોટ નિરૂપે છે, તો 'હસીને હરિ હેઠા બેઠા' પંક્તિખંડનો વર્ણાનુપ્રાસ અને અનુપ્રાસ પણ આકર્ષક છે.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- પ્રસંગને અનુરૂપ રામાયણનાં પાત્રોનો પરિચય કરાવો અને રામાયણની કથાનો સાર કહો.
- અહલ્યાનો વિગતે પરિચય કરાવો.
- ગૌતમઋષિએ અહલ્યાને આપેલા શાપની કથા કહો.

•

2 પોસ્ટઑફિસ

ગૌરીશંકર જોશી 'ધૂમકેતુ'

(જન્મ : 12-12-1892; અવસાન : 11-3-1965)

ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી 'ધૂમકેતુ'નો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના વીરપુરમાં થયો હતો. ઈ.સ.1920માં અંગ્રેજી-સંસ્કૃત વિષયો સાથે સ્નાતક થયા. ગોંડલ રાજ્યની રેલવે ઑફિસમાં તેમજ એ પછી ગોંડલની હાઈસ્કૂલમાં નોકરી કરી. ઈ.સ.1923થી અમદાવાદમાં સ્થાયી થયા. બાળપણમાં સાંભળેલી વાર્તાઓ, બાલ્યાવસ્થાનો વાંચનશોખ, શ્રીમાન નથુરામ શર્માના આશ્રમનું પુસ્તકાલય, આસપાસની પ્રકૃતિ આદિ ધૂમકેતુના સાહિત્યસર્જનનાં પ્રેરક બળો રહ્યાં છે.

નવલિકા, નવલકથા, નિબંધ, ચરિત્ર, નાટક-એમ વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં તેમણે કરેલા ખેડાણથી ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ થયું છે. ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપ-ઘડતરમાં તેમનો મહત્ત્વનો ફાળો રહ્યો છે. તેમની વાર્તા 'પોસ્ટઑફિસ'ના 'ધ લેટર' અનુવાદને વિશ્વકક્ષાના ઉત્તમ વાર્તાઓના સંપાદનમાં સ્થાન મળ્યું છે. 'તણખામંડળ ભાગ-1 થી 4', 'અવશેષ', 'પ્રદીપ', 'ત્રિભેટો', 'આકાશદીપ' જેવા ચોવીસ વાર્તાસંગ્રહોમાં ચારસો જેટલી નવલિકાઓ તેમણે આપી છે. ભાવનાશીલ પાત્રોનું નિર્માણ, કાવ્યમય વર્ણનો અને મનોહર ગદ્યશૈલીને લીધે એમની વાર્તાઓ આકર્ષક બની છે.

'ચૌલાદેવી', 'આમ્રપાલી', 'વૈશાલી' તેમજ 'ધ્રુવદેવી' એમની ઐતિહાસિક નવલકથાઓ છે. 'પૃથ્વીશ', 'રાજમુગટ', 'પરાજય' અને 'જીવનનાં ખંડેર' જેવી સામાજિક નવલકથાઓ તેમણે આપી છે. 'જીવનપથ', 'જીવનરંગ' તેમની આત્મકથાનાં પુસ્તકો છે. 'જીવનચક્ર', 'પગદંડી', 'જીવનવિચારણા' વગેરે એમના નિબંધસંગ્રહો છે. 'એકલવ્ય અને બીજાં નાટકો' તેમજ 'ઠંડી ક્રૂરતા અને બીજાં નાટકો' એમના નાટ્યસંગ્રહો છે. ખલીલ જિબ્રાનના 'ધ પ્રોફેટ'નો અનુવાદ 'વિદાય વેળાએ' એમનું નોંધપાત્ર પ્રદાન છે. ઇ.સ.1935 માં તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળેલો. ઈ.સ. 1953માં તેમને નર્મદચંદ્રક અર્પણ થયેલો. ઇ.સ.1944માં વડોદરામાં મળેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખ હતા.

'પોસ્ટઑફિસ' એ માત્ર ધૂમકેતુની જ નહિ, પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યની નોંધપાત્ર કૃતિ તરીકે પોંખાઈ છે. સમગ્ર વાર્તાના કેન્દ્રમાં અલીડોસો કૉચમૅન છે. એક જમાનામાં શિકારી હતો. તરફડતાં પ્રાણીઓને જોઈને આનંદ લૂંટતો હતો. આજે દીકરી મરિયમના વિરહ-અગ્નિમાં શેકાઈ રહ્યો છે. મરિયમની ટપાલ લેવા પોસ્ટઑફિસમાં વહેલી સવારથી આંટા મારે છે. નિયમિત પોસ્ટઑફિસમાં એ ઉપહાસનું પાત્ર બની ગયો છે. પોસ્ટમાસ્તર પોતે જ એવી પરિસ્થિતિમાં મુકાય છે કે એમને અલીની વેદના-વ્યથા સમજાય છે. લેખકે કથાની ગૂંથણી સરસ કરી છે. એક તરફ સંવેદનશીલ માનવીનું મન છે, તો બીજી તરફ જડતંત્ર છે. આ બંને પરિસ્થિતિઓની વચ્ચે બે પિતાના હૃદયનું સમસંવેદન, સામ્પ્રત જીવન માટે બોધ બની જાય છે.

પાછલી રાત્રિનું ભૂરું આકાશ, માનવજીવનમાં અનેક સુખદ યાદગીરી ચમકી રહે તેમ, નાના મોટા તારાઓથી ચમકી રહ્યું હતું. ઠંડા પવનના સુસવાટાથી પોતાના જૂના અને ફાટેલા ઝભ્ભાને શરીરે વધારે ને વધારે લપેટી લેતો એક વૃદ્ધ ડોસો શહેરના મધ્યભાગમાં થઈને જતો હતો. સ્વાધીન અવસ્થા ભોગવતાં કેટલાંક ઘરોમાંથી આ વખતે ઘંટીનો મધુર લાગતો અવાજ, સ્ત્રીઓના ઝીણા સ્વર સાથે આવતો હતો. એકાદ કૂતરાનો અવાજ, કોઈક વહેલા ઊઠનારનાં પગરખાંનો છેટેથી સંભળાતો શબ્દ કે કોઈ અકાળે જાગેલા પક્ષીનો સ્વર : એ સિવાય શહેર તદ્દન શાંત હતું. લોકો મીઠી નિદ્રામાં ઘોરતા હતા અને શિયાળાની ઠંડીથી રાત્રિ વધારે ગાઢ બનતી હતી. કહે નહિ છતાં કતલ કરી નાખે એવી મીઠા મનુષ્યના સ્વભાવ જેવી શિયાળાની ઠંડી કાતિલ હથિયારની માફક પોતાનો કાબૂ સર્વત્ર ફેલાવી રહી હતી. વૃદ્ધ ડોસો ધ્રૂજતો ને શાંત રીતે ડગમગ ચાલતો, શહેરના દરવાજા બહાર થઈ, એક સીધી સડક પર આવી પહોંચ્યો ને ધીમે ધીમે પોતાની જૂની ડાંગના ટેકાથી આગળ વધ્યો.

સડકની એક બાજુ ઝાડોની હાર હતી ને બીજી બાજુ શહેરનો બાગ હતો. અહીં ઠંડી વધારે હતી ને રાત્રિ વધારે 'શીમણી' બનતી હતી. પવન સોંસરવો નીકળી જતો હતો ને શુક્રના તારાનું મીઠું તેજ, બરફ પડે તેમ પૃથ્વી ઉપર ઠંડીના કટકા જેવું પડતું હતું. જ્યાં બાગનો છેડો હતો ત્યાં છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનું એક રોનકદાર મકાન હતું ને તેની બંધ બારી તથા બારણામાંથી દીવાનો ઉજાશ બહાર પડતો હતો.

ભાવિક મનુષ્ય દાતારનું શિખર જોઈ જેમ શ્રદ્ધાથી આનંદ પામે તેમ વૃદ્ધ ડોસો આ મકાનની લાકડાની કમાન જોઈ આનંદ પામ્યો. કમાન પર એક જરીપુરાણા પાટિયામાં નવા અક્ષર લખ્યા હતા : 'પોસ્ટઑફિસ'

ડોસો ઑફિસની બહાર પડથાર પર બેઠો. અંદરથી કંઈ ચોક્કસ અવાજ આવતો ન હતો, પણ બેચાર જણા કામમાં હોય તેમ વ્યાવહારિક 'ગુસપુસ' થતી હતી.

'પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ!' અંદરથી અવાજ આવ્યો. ડોસો ચમક્યો પણ પાછો શાંત બનીને બેઠો. શ્રદ્ધા અને સ્નેહ આટલી ઠંડીમાં એને ઉષ્મા આપી રહ્યાં હતાં.

અંદરથી અવાજ પર અવાજ આવવા લાગ્યા. કારકુન અંગ્રેજી કાગળનાં સરનામાં બોલી બોલી પોસ્ટમૅન તરફ નાખતો જતો હતો. કમિશનર, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, દીવાનસાહેબ, લાઈબ્રેરિયન એમ એક પછી એક અનેક નામ બોલવાનો અભ્યાસી કારકુન ઝપાટાબંધ કાગળો ફેંક્યે જતો હતો.

એવામાં અંદરથી એક મશ્કરીભર્યો અવાજ આવ્યો : 'કૉચમૅન અલી ડોસા !'

વૃદ્ધ ડોસો હતો- ત્યાંથી બેઠો થયો, શ્રદ્ધાથી આકાશ સામે જોયું ને આગળ વધ્યો અને બારણા પર હાથ મૂક્યો.

'ગોકળભાઈ !'

'કોણ?'

'કૉચમૅન અલી ડોસાનો કાગળ કીધો નાં ?....હું આવ્યો છું.'

જવાબમાં નિષ્ઠુર હાસ્ય આવ્યું.

'સાહેબ ! આ એક ગાંડો ડોસો છે. એ હંમેશાં પોતાનો કાગળ લેવા પોસ્ટઑફિસે ધક્કો ખાય છે.'

કારકુને આ શબ્દો પોસ્ટમાસ્તરને કહ્યા, ત્યાં તો ડોસો પોતાના સ્થાન પર બેસી ગયો હતો. પાંચ વર્ષ થયાં એ જગ્યાએ બેસવાનો તેને અભ્યાસ હતો.

અલી મૂળ હોશિયાર શિકારી હતો. પછી ધીમે ધીમે એ અભ્યાસમાં એવો કુશળ બન્યો હતો કે હંમેશાં જેમ અફીણીને અફીણ લેવું પડે તેમ અલીને શિકાર કરવો પડે. ધૂળની સાથે ધૂળ જેવા બની જતા કાબરચીતરા તેતર પર અલીની દૃષ્ટિ પડે કે તરત તેના હાથમાં તેતર આવી જ પડ્યું હોય ! એની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ સસલાની ખોમાં જઈ પહોંચતી. આસપાસના સૂકા, પીળા 'કાસડા'ના કે રાંપડાના ઘાસમાં સંતાઈને સ્થિર કાન કરી બેઠેલા ચતુર સસલાના ભૂરા મેલા રંગને ક્યારેક ખુદ શિકારી કૂતરા જુદો ન પાડી શકતા, આગળ વધી જતા ને સસલું બચી જતું, પરંતુ ઇટાલીના ગરુડ જેવી અલીની દૃષ્ટિ બરાબર સસલાના કાન પર ચોંટતી અને બીજી જ પળે તે રહેતું નહિ. વળી, ક્યારેક અલી મચ્છીમારનો મિત્ર બની જતો.

પણ જ્યારે જીવનસંધ્યા પહોંચતી લાગી ત્યારે આ શિકારી અચાનક બીજી દિશામાં વળી ગયો. એની એકની એક દીકરી મરિયમ પરણીને સાસરે ગઈ. એના જમાઈને લશ્કરમાં નોકરી હતી તેથી તે પંજાબ તરફ તેની સાથે ગઈ હતી અને જેને માટે તે જીવન નિભાવતો હતો તે મરિયમના છેલ્લાં પાંચ વર્ષ થયાં કાંઈ સમાચાર હતા નહિ. હવે અલીએ જાણ્યું કે સ્નેહ અને વિરહ શું છે. પહેલાં તો એ તેતરનાં બચ્ચાંને આકુળવ્યાકુળ દોડતાં જોઈ હસતો. આ એનો - શિકારનો આનંદ હતો.

શિકારનો રસ એની નસેનસમાં ઊતરી ગયો હતો પરંતુ જે દિવસે મરિયમ ગઈ ને તેને જિંદગીમાં એકલતા લાગી તે દહાડાથી અલી શિકારે જતાં શિકાર ભૂલી, સ્થિર દૃષ્ટિથી અનાજનાં ભરચક લીલાં ખેતર જોઈ રહેતો ! એને જિંદગીમાં પહેલી વખત સમજાયું કે કુદરતમાં સ્નેહની સૃષ્ટિ અને વિરહનાં આંસુ છે ! પછી તો એક દિવસ અલી એક ખાખરાના ઝાડ નીચે બેસીને હૈયાફાટ રોયો. ત્યાર પછી હંમેશાં સવારમાં ચાર બજે ઊઠીને એ પોસ્ટઑફિસે આવતો. એનો કાગળ તો કોઈ દિવસ હોય નહિ, પણ મરિયમનો કાગળ એક દિવસ આવશે એવી ભક્તના જેવી શ્રદ્ધામાં ને આશાભર્યા ઉલ્લાસમાં તે હંમેશાં સૌથી પહેલો પોસ્ટઑફિસે આવીને બેસતો.

પોસ્ટઑફિસ - કદાચ જગતમાં સૌથી રસહીન મકાન - એનું ધર્મક્ષેત્ર-તીર્થસ્થાન બન્યું. એક જ જગ્યાએ ને એક જ ખૂણે તે હંમેશાં બેસતો. એને એવો જાણ્યા પછી સૌ હસતા. પોસ્ટમેન મશ્કરી કરતા ને ક્યારેક મજાકમાં એનું નામ દઈ એને એ જગ્યા પરથી પોસ્ટઑફિસનાં બારણાં સુધી, કાગળ ન હોય છતાં, ધક્કો ખવરાવતા. અખૂટ શ્રદ્ધા ને ધૈર્ય હોય તેમ એ હંમેશાં આવતો ને દરરોજ ઠાલે હાથે પાછો જતો.

અલી બેઠો હતો એટલામાં એક પછી એક પટાવાળાઓ પોતપોતાની ઑફિસના કાગળો લેવા આવવા લાગ્યા. ઘણું કરીને પટાવાળા એ વીસમી સદીમાં અધિકારીઓની સ્ત્રીઓના ખાનગી કારભારી જેવા છે, એટલે આખા શહેરના દરેકેદરેક ઑફિસરનો ખાનગી ઇતિહાસ અત્યારે વંચાતો.

કોઈના માથા પર સાફો તો કોઈના પગમાં ચમચમાટી કરે તેવા બૂટ-એમ સૌ પોતપોતાનો વિશિષ્ટ ભાવ દર્શાવતા હતા. એટલામાં બારણું ખૂલ્યું, દીવાના અજવાળામાં સામેની ખુરશી પર તૂંબડા જેવું માથું ને હંમેશનો દિલગીરીભર્યો ઉદાસીન જેવો ચહેરો લઈ પોસ્ટમાસ્તર બેઠા હતા. કપાળ પર, મોં પર કે આંખમાં ક્યાંય તેજ ન હોય ત્યારે માણસ ઘણું કરીને ગોલ્ડસ્મિથનો 'વિલેજ સ્કૂલમાસ્તર', આ સદીનો કારકુન કે પોસ્ટમાસ્તર હોય છે!

અલી પોતાની જગ્યાએથી ખસ્યો નહિ.

'પોલીસ કમિશનર!' કારકુને બૂમ પાડી ને એક થનથનાટ કરતા જુવાને પોલીસ કમિશનરના કાગળ લેવા હાથ આગળ ધર્યો.

'સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ !'

બીજો એક પટાવાળો આગળ આવ્યો - અને આમ ને આમ એ સહસ્રનામાવલિ વિષ્ણુભક્તની જેમ કારકુન હંમેશા પઢી જતો.

અંતે સૌ ચાલ્યા ગયા. અલી ઊઠ્યો. પોસ્ટઑફિસમાં ચમત્કાર હોય તેમ તેને પ્રણામ કરી ચાલ્યો ગયો ! અરે! સૈકાઓ પહેલાંનો ગામડિયો!

'આ માણસ ગાંડો છે?' પોસ્ટમાસ્તરે પૂછ્યું.

'હા, કોણ? અલી ના? હા સાહેબ; પાંચ વરસ થયાં. ગમે તેવી ઋતુ હોય છતાં કાગળ લેવા આવે છે! એનો કાગળ ભાગ્યે જ હોય છે!' કારકુને જવાબ આપ્યો.

'કોણ નવરું બેઠું છે ? હંમેશ તે કાગળ ક્યાંથી હોય?'

'અરે! સાહેબ, પણ એનું મગજ જ ચસકી ગયું છે! તે પહેલાં બહુ પાપ કરતો, એમાં કોઈ થાનકમાં દોષ કર્યો! ભાઈ, કર્યાં ભોગવવાં છે!' પોસ્ટમૅને ટેકો આપ્યો.

'ગાંડા બહુ વિચિત્ર હોય છે.'

'હા, અમદાવાદમાં મેં એક વખત એક ગાંડો જોયો હતો. તે આખો દિવસ ધૂળના ઢગલા જ કરતોઃ બસ, બીજું કાંઈ નહિ. બીજા એક ગાંડાને હંમેશાં નદીને કાંઠા જઈ સાંજે એક પથ્થર પર પાણી રેડવાની ટેવ હતી!'

'અરે, એક ગાંડાને એવી ટેવ હતી કે આખો દિવસ આગળ ને પાછળ ચાલ્યા જ કરે! બીજો એક કવિતા ગાયા કરતો! એક જણ પોતાને ગાલે લપાટો જ માર્યા કરતો ને પછી કોઈક મારે છે એમ માનીને રોયા કરતો!'

આજે પોસ્ટઑફિસમાં ગાંડાનું પુરાણ નીકળ્યું હતું. હંમેશાં આવું એકાદ પ્રકરણ છેડીને એના પર બે-ચાર મિનિટ વાત કરી આરામ લેવાની ટેવ લગભગ બધા જ નોકરવર્ગમાં દારૂની ટેવની જેમ પેસી ગઈ છે. પોસ્ટમાસ્તર છેવટે ઊઠયા અને જતાં જતાં કહ્યુંઃ

'માળું, ગાંડાની પણ દુનિયા લાગે છે! ગાંડા આપણને ગાંડા માનતા હશે અને ગાંડાની સૃષ્ટિ કવિની સૃષ્ટિ જેવી હશે!'

છેલ્લા શબ્દ બોલતા પોસ્ટમાસ્તર હસીને ચાલ્યા ગયા. એક કારકુન વખત મળ્યે જરા ગાંડાઘેલા જોડી કાઢતો ને એને સૌ ખીજવતા. પોસ્ટમાસ્તરે છેલ્લું વાક્ય એટલા જ માટે હસતાં હસતાં એના તરફ ફરીને કહ્યું હતું. પોસ્ટઑફિસ હતી તેવી શાંત બની રહી.

એક દિવસ અલી બે-ત્રણ દિવસ સુધી આવ્યો નહિ. પોસ્ટઑફિસમાં અલીનું મન સમજી જાય એવી સહાનુભૂતિ કે વિશાળ દૃષ્ટિ કોઈનામાં ન હતી, પણ એ કેમ ન આવ્યો, એવી કૌતુકબુદ્ધિ સૌને થઈ. પછી અલી આવ્યો પણ તે દિવસે એ હાંફતો હતો ને એના ચહેરા પર જીવનસંધ્યાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન હતાં.

આજે તો અલીએ અધીરા બનીને પોસ્ટમાસ્તરને પૂછ્યું : 'માસ્તરસાહેબ, મારી મરિયમનો કાગળ છે?'

પોસ્ટમાસ્તર તે દિવસે ગામ જવાની ઉતાવળમાં હતા ને તેમનું મગજ સવાલ ઝીલી શકે એટલું શાંત ન હતું.

'ભાઈ તમે કેવા છો?'

'મારું નામ અલી!' અલીનો અસંબદ્ધ જવાબ મળ્યો.

'હા, પણ અહીં કાંઈ તમારી મરિયમનું નામ નોંધી રાખ્યું છે?'

'નોંધી રાખોને, ભાઈ? વખત છે ને કાગળ આવે, ને હું ન હોઉં તો તમને ખપ આવે!' પોણી જિંદગી શિકારમાં ગાળી હોય એને શી ખબર કે મરિયમનું નામ એના પિતા સિવાય બીજાને મન બે પૈસા જેટલી કિંમતનું છે?

પોસ્ટમાસ્તર તપી ગયાઃ 'ગાંડો છે કે શું? જા જા, તારો કાગળ આવશે તો કોઈ ખાઈ નહિ જાય !'

પોસ્ટમાસ્તર ઉતાવળમાં ચાલ્યા ગયા અને અલી ધીમે પગલે બહાર નીકળ્યો. નીકળતાં નીકળતાં એક વખત ફરીને

પોસ્ટઑફિસ તરફ જોઈ લીધું! આજે એની આંખમાં અનાથનાં આંસુની છાલક હતી; અશ્રદ્ધા ન હતી પણ ધૈર્યનો અંત આવ્યો હતો! અરે! હવે મરિયમનો કાગળ ક્યાંથી પહોંચે?

એક કારકુન એની પાછળ આવતો લાગ્યો. અલી તેના તરફ ફર્યો: 'ભાઈ!'

કારકુન ચમક્યો; પણ તે સારો હતો.

'કેમ?'

'જુઓ, આ મારી પાસે છે' એમ કહી પોતાની એક જૂની પતરાની દાબડી હતી તેમાંથી અલીએ પાંચ ગીની કાઢી.

જોઈ કારકુન ભડક્યો.

'ભડકશો નહિ, તમારે આ ઉપયોગી ચીજ છે. મારે હવે તેનો ઉપયોગ નથી, પણ એક કામ કરશો?'

'શું?'

'આ ઉપર શું દેખાય છે?' અલીએ શૂન્ય આકાશ સામે આંગળી ચીંધી.

'આકાશ'

'ઉપર અલ્લા છે તેની સાક્ષીમાં તમને પૈસા આપું છું. તમારે મારી મરિયમનો કાગળ આવે તો પહોંચાડવો.'

કારકુન આશ્ચર્યમાં સ્થિર ઊભો : 'ક્યાંથી ક્યાં પહોંચાડવો ?'

'મારી કબર ઉપર!'

'હેં?'

'સાચું કહું છું. આજ હવે છેલ્લો દિવસ છે! અરેરે છેલ્લો! મરિયમ ન મળી-કાગળે ન મળ્યો.' અલીની આંખમાં ઘેન હતું. કારકુન ધીમેધીમે તેનાથી છૂટો પડી ચાલ્યો ગયો. તેના ખીસામાં ત્રણ તોલા સોનું પડ્યું હતું.

પછી અલી કોઈ દિવસ દેખાયો નહિ અને એની ખબર કાઢવાની ચિંતા તો કોઈને હતી જ નહિ. એક દિવસ પોસ્ટમાસ્તર જરાક અફસોસમાં હતા. એમની દીકરી દૂર દેશાવરમાં માંદી હતી અને તેના સમાચારની રાહ જોતા એ શોકમાં બેઠા હતા.

ટપાલ આવી ને કાગળનો થોક પકડ્યો. રંગ ઉપરથી પોતાનું કવર છે એમ ધારી પોસ્ટમાસ્તરે ઝપાટાબંધ એક કવર ઊંચકી લીધું પણ એના ઉપર સરનામું હતું, 'કૉચમૅન અલી ડોસા!'

વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ એમણે તે નીચે નાખી દીધું! દિલગીરી અને ચિંતાથી થોડી ક્ષણમાં એમનો અધિકારીનો કડક સ્વભાવ જતો રહી માનવ-સ્વભાવ બહાર આવ્યો હતો. એમને એકદમ સાંભર્યું કે આ પેલા ડોસાનું કવર- અને કદાચ એની દીકરી મરિયમનું.

'લક્ષ્મીદાસ!' એમણે એકદમ બૂમ પાડી.

લક્ષ્મીદાસ તે જ માણસ હતો કે જેને અલીએ છેલ્લે ઘડીએ પૈસા આપ્યા હતા.

'કેમ સાહેબ?'

'આ તમારા કૉચમૅન અલી ડોસા.....આજે હવે ક્યાં છે એ?'

'તપાસ કરશું.'

તે દિવસે પોસ્ટમાસ્તરના સમાચાર ન આવ્યા. આખી રાત્રિ શંકામાં વિતાવી. બીજે દિવસે સવારે ત્રણ વાગ્યામાં તે ઑફિસમાં બેઠા હતા. ચાર વાગે ને અલી ડોસા આવે કે હું પોતે જ તેને કવર આપું, એવી આજ એમની ઇચ્છા હતી.

વૃદ્ધ ડોસાની સ્થિતિ પોસ્ટમાસ્તર હવે સમજી ગયા હતા. આજ આખી રાત તેમણે સવારે આવનાર કાગળના ધ્યાનમાં ગાળી હતી. પાંચપાંચ વર્ષ સુધી આવી અખંડ રાત્રિઓ ગાળનાર તરફ એમનું હૃદય આજે પહેલવહેલું લાગણીથી ઊછળી રહ્યું

હતું. બરાબર પાંચ વાગ્યે બારણા પર ટકોરો પડ્યો. પોસ્ટમૅન હજી આવ્યા ન હતા, પણ આ ટકોરો અલીનો હતો, એમ લાગ્યું. પોસ્ટમાસ્તર ઊઠ્યા. પિતાનું હૃદય પિતાના હૃદયને પિછાને તેમ આજે એ દોડ્યા, બારણું ખોલ્યું.

'આવો અલીભાઈ! આ તમારો કાગળ !' બારણામાં એક વૃદ્ધ દીન ડોસો લાકડીના ટેકાથી નમી ગયેલો ઊભો હતો. છેલ્લા આંસુની ધાર હજી તેના ગાલ પર તાજી હતી, ને ચહેરાની કરચલીમાં કરડાઈના રંગ પર ભલમનસાઈની પીંછી ફરેલી હતી.

તેણે પોસ્ટમાસ્તર સામે જોયું ને પોસ્ટમાસ્તર જરાક ભડક્યા. ડોસાની આંખમાં મનુષ્યનું તેજ ન હતું.!

'કોણ સાહેબ? અલી ડોસા.....!' લક્ષ્મીદાસ એક બાજુ સરીને બોલતો બારણા પાસે આવ્યો.

પણ પોસ્ટમાસ્તરે તે તરફ હવે લક્ષ ન આપતાં બારણા તરફ જ જોયા કર્યું - પણ ત્યાં કોઈ ન લાગ્યું. પોસ્ટમાસ્તરની આંખ ફાટી ગઈ ! બારણામાં હવે કોઈ જ હતું નહિ, એ શું? તે લક્ષ્મીદાસ તરફ ફર્યા.

એના સવાલનો જવાબ વાળ્યો :

'હા, અલી ડોસા કોણ? તમે છો નાં ?'

'જી, અલી ડોસો તો મરી ગયેલ છે! પણ એનો કાગળ લાવો મારી પાસે!'

'હેં ? કે દી ? લક્ષ્મીદાસ !'

'જી, એને તો ત્રણેક મહિના થઈ ગયા !' સામેથી એક પોસ્ટમૅન આવતો હતો. તેણે બીજો અરધો જવાબ વાળ્યો હતો.

પોસ્ટમાસ્તર દિઙ્મૂઢ બની ગયા. હજી મરિયમનો કાગળ ત્યાં બારણામાં પડ્યો હતો. ! અલીની મૂર્તિ એની નજર સમક્ષ તરી રહી. લક્ષ્મીદાસે, અલી છેલ્લે કેમ મળ્યો હતો તે પણ કહ્યું. પોસ્ટમાસ્તરના કાનમાં પેલો ટકોરો ને નજર સમક્ષ અલીની મૂર્તિ બંને ખડાં થયાં! એમનું મન ભ્રમમાં પડ્યું:

'મેં અલીને જોયો કે માત્ર શંકા હતી- કે એ લક્ષ્મીદાસ હતો ?'

પાછી રોજનીશી ચાલી : 'પોલીસ કમિશનર, સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, લાઈબ્રેરિયન-' કારકુન ઝપાટાબંધ કાગળ ફેંક્યે જતો હતો.

પણ દરેક કાગળમાં ધડકતું હૃદય હોય તેમ પોસ્ટમાસ્તર આજે એકીનજરે એ તરફ જોઈ રહ્યા છે! કવર એટલે એક આનો ને પોસ્ટકાર્ડ એટલે બે પૈસા એ દૃષ્ટિ ચાલી ગઈ છે. ઠેઠ આફ્રિકાથી કોઈ વિધવાના એકના એક છોકરાનો કાગળ એટલે શું? પોસ્ટમાસ્તર વધારે ને વધારે ઊંડા ઊતરે છે.

મનુષ્ય પોતાની દૃષ્ટિ છોડી બીજાની દૃષ્ટિથી જુએ તો અરધું જગત શાંત થઈ જાય.

તે સાંજે લક્ષ્મીદાસ ને પોસ્ટમાસ્તર ધીમે પગલે અલીની કબર તરફ જતા હતા. મરિયમનો કાગળ સાથે જ હતો. કબર પર કાગળ મૂકી પોસ્ટમાસ્તર ને લક્ષ્મીદાસ પાછા વળ્યા.

'લક્ષ્મીદાસ ! આજે સવારે તમે વહેલા આવ્યા કાં?'

'જી, હા.'

'- અને તમે કીધું, અલી ડોસા......'

'જી, હા.'

'પણ - ત્યારે....ત્યારે, સમજાયું નહિ કે......'

'શું ?'

'હાં ઠીક કાંઈ નહિ !' પોસ્ટમાસ્તરે ઉતાવળે વાત વાળી લીધી. પોસ્ટઑફિસનું આંગણું આવતાં પોસ્ટમાસ્તર લક્ષ્મીદાસથી જુદા પડી વિચાર કરતા અંદર ચાલ્યા ગયા. એમનું પિતા તરીકેનું હૃદય અલીને ન સમજવા માટે ડંખતું હતું ને આજે હજી પોતાની દીકરીના સમાચાર ન હતા, માટે પાછા સમાચારની ચિંતામાં તે રાત્રિ ગાળવાના હતા. આશ્ચર્ય, શંકા અને પશ્ચાત્તાપના ત્રિવિધ તાપથી તપતા એ પોતાના દીવાનખંડમાં બેઠા ને પાસેની કોલસાની સગડીમાંથી મધુર તાપ આવવા લાગ્યો.

'તણખામંડળ ભાગ-1'માંથી

શબ્દાર્થ

સ્વાધીન અવસ્થા પોતે પોતાને નિયમમાં રાખનારી સ્થિતિ (અહીં) પોતાના કામ જાતે કરે એવી સ્થિતિ **ડાંગ** લાંબી મજબૂત લાકડી **શીમણી** કાળી, શામળી, (અહીં) અંધારી **કારકુન** ગુમાસ્તો (અંગ્રેજીના 'ક્લર્ક' પરથી) **કૉચમૅન** કોચ-ગાડી હાંકનારો **નિષ્ઠુર** નિર્દય, કઠોર **તેતર** એક પંખી **ખોમાં** (અહીં) બખોલમાં **'કાસડા' કે 'રાંપડા'નાં ઘાસ** (અહીં) એક પ્રકારનું ઘાસ **જીવનસંધ્યા** (અહીં) જીવનની ઉત્તરાવસ્થા, પાછલી ઉંમર **ધૈર્ય** ધીરજ **કારભારી** કારભાર કરનારો, વ્યવસ્થાપક **સૈકો** સો વર્ષ **ગોલ્ડસ્મિથ** એક અંગ્રેજ લેખક **વિલેજ સ્કૂલમાસ્તર** અંગ્રેજ લેખકની કૃતિનું પાત્ર **થાનક** સ્થાન **સહાનુભૂતિ** સમભાવ, દિલસોજી **કૌતુકબુદ્ધિ** કુતૂહલ જાગ્રત કરે એવી બુદ્ધિ **અસંબદ્ધ** સંબદ્ધ નહિ એવું, અનુચિત **ભડકવું** અચાનક ડરી જવું **ગીની** સોનાનો એક (બ્રિટિશ) સિક્કો **દાબડી** નાની ડબી **તોલો** દશ ગ્રામથી થોડું વધારે વજન **પિછાને** ઓળખે (અહીં) સમજે **કરડાઈના** કરડાકી-કડકાઈ-સખતાઈના **દિઙ્મૂઢ** ચકિત, છક **રોજનીશી** દરરોજના કામની નોંધપોથી **ત્રિવિધ** ત્રણ પ્રકારના

રૂઢિપ્રયોગ

નસેનસમાં ઊતરી જવું જીવનમાં વણાઈ જવું **મગજ ચસકી જવું** ગાંડા થઈ જવું, મગજ ઠેકાણે ન રહેવું **કર્યાં ભોગવવાં** કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવવું **પુરાણ નીકળવું** એક વાતના સંદર્ભમાં બીજી વાતો નીકળવી **તપી જવું** ગુસ્સે થવું **આંખ ફાટી જવી** અવાચક બની જોઈ રહેવું **આકુળવ્યાકુળ થવું** ખૂબ ગભરાઈ જવું **મન ભ્રમમાં પડવું** વહેમ કે શંકા થવી.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-એક વાક્યમાં લખો :

(1) અલી ડોસાને એ જગ્યાએ બેસવાનો કેટલો અભ્યાસ હતો ?

(2) અલી ડોસા પર આવેલા પત્રનો પોસ્ટમાસ્તરે શા માટે ઘા કરી દીધો?

(3) અલી ડોસો રોજ શા માટે પોસ્ટઑફિસે આવતો હતો?

(4) લેખકને મતે અર્ધું જગત ક્યારે શાંત બની શકે ?

(5) લક્ષ્મીદાસ અને પોસ્ટમાસ્તરે મરિયમના પત્રનું શું કર્યું ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

(1) અલી ડોસો હોશિયાર શિકારી હતો તેમ શા પરથી કહી શકાય ?

(2) 'સ્નેહ અને વિરહ' અલી ડોસાને ક્યારે સમજાય છે?

(3) પોસ્ટઑફિસના કર્મચારીઓ અલી ડોસાની હાંસી શી રીતે ઉડાવતા?

(4) અલી ડોસાએ લક્ષ્મીદાસને કઈ ભલામણ કરી હતી? શા માટે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

(1) વાર્તામાં રજૂ થયેલ રાત્રિનું વર્ણન કરો.

(2) 'પોસ્ટઑફિસ અલી ડોસા માટે ધર્મક્ષેત્ર-તીર્થસ્થાન બન્યું' આ વિધાનને સમજાવો.

(3) અલી ડોસાનું પાત્રાલેખન કરો.

(4) પોસ્ટઑફિસ વાર્તાનો અંત તમારા શબ્દોમાં લખો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- 'પોસ્ટઑફિસ'ની મુલાકાત લઈ બાર-પંદર લીટીમાં અહેવાલ લખો.
- આ વાર્તાનું નાટ્યરૂપાંતર કરી તેને ભજવો.
- તમારા વડીલો પાસેથી માતૃ-પિતૃ પ્રેમના આવા બીજા પ્રસંગો સાંભળો.
- ચુનીલાલ મડિયા રચિત 'શરણાઈના સૂર' વાર્તા મેળવીને વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

''પાછલી રાત્રિનું ભૂરું આકાશ માનવજીવનમાં અનેક સુખદ યાદગીરી ચમકી રહે તેમ નાનામોટા તારાઓથી ચમકી રહ્યું હતું શુક્રના તારાનું મીઠું તેજ બરફ પડે તેમ પૃથ્વી ઉપર ઠંડીના કટકા જેવું પડતું હતું.

ભાવિક મનુષ્ય દાતારનું શિખર જોઈ જેમ શ્રદ્ધાથી આનંદ પામે, તેમ વૃદ્ધ ડોસો આ મકાનની લાકડાની કમાન જોઈ આનંદ પામ્યો.

કહે નહીં છતાં કતલ કરી નાખે એવી મીઠા મનુષ્યના સ્વભાવ જેવી શિયાળાની ઠંડી કાતિલ હથિયારની માફક પોતાનો કાબૂ સર્વત્ર ફેલાવી રહી હતી.''

ઉપરનાં ત્રણ વાકયોમાં દૃષ્ટાંત અને છેલ્લામાં ઉપમા- દૃષ્ટાંત અલંકાર છે. અલંકાર ભાષાનું આભૂષણ છે. તેના સહારે લેખકે શિયાળાની મોડી રાત્રિનું વાતાવરણ સ-રસ રીતે ખડું કર્યું છે.

અલી ડોસાના પૂર્વજીવનને વર્તમાન જીવન સાથે વિરોધ રચવા માટે લેખકને શબ્દો શોધવા જવું પડતું નથી.

'જેમ અફીણીને અફીણ લેવું પડે, તેમ અલીને શિકાર કરવો પડે. ધૂળની સાથે ધૂળ જેવા બની જતા કાબરચીતરા તેતર પર અલીની દૃષ્ટિ પડે કે તરત તેના હાથમાં તેતર આવી જ પડ્યું હોય! --- પરંતુ ઇંટાલીના ગરુડ જેવી અલીની દૃષ્ટિ બરાબર સસલાના કાન પર ચોંટતી અને બીજી જ પળે તે રહેતું નહીં.'

અહીં તમે જોઈ શકશો કે અલી ડોસાના હાડોહાડમાં શિકાર કેવો વસી ગયો હતો તે બતાવવા લેખકે અલંકારમંડિત ભાષાનો બરાબરનો ઉપયોગ કર્યો છે.

શિક્ષકઆવૃત્તિ

- મંદિરના ઓટલા ઉપર, ઉદ્યોગના બાંકડા ઉપર, રેલવે કે બસ સ્ટોપ ઉપર બેઠેલી વ્યક્તિનું અવલોકન કરી નોંધ કરવાનું કહો.
- જો તમે પોસ્ટમાસ્તર હોવ તો....? - વાર્તાનો અંત વિદ્યાર્થીને તેની દૃષ્ટિએ લખવાનું કહો.

•

3	# એમ ઉગાર્યો ચંદ્રહાસ

પ્રેમાનંદ

(સત્તરમી સદી)

પ્રેમાનંદનો જન્મ વડોદરામાં થયો હતો. એમના પિતાનું નામ કૃષ્ણરામ ભટ્ટ હતું. કથાકાર તરીકેનો પોતાનો કૌટુંબિક વ્યવસાય કરીને તેઓ ગુજરાન ચલાવતા હતા. વ્યવસાય અર્થે તેઓ સુરત અને નંદરબાર પણ ગયા હતા. માણ ઉપર હાથથી તાલ આપીને કથા પ્રસંગોનું પઠન અને ગાયન કરવામાં કુશળ પ્રેમાનંદે સાભિનય રજૂઆત દ્વારા આખ્યાનોને લોકપ્રિય કર્યાં હતાં. નરસિંહ, સુદામા જેવા ભક્તોના જીવનપ્રસંગો તથા પુરાણોમાંથી કથાવસ્તુ લઈને પ્રેમાનંદે આનંદ સાથે જ્ઞાન આપતી અનેક આખ્યાનરચનાઓ ગુંજતી કરી હતી. આખ્યાનની કથનકળામાં પ્રવીણ હોવા સાથે પ્રેમાનંદ વર્ણનો, પાત્રાલેખન, રસનિરૂપણ અને એ દ્વારા વાતાવરણચિત્રણમાં પણ કુશળ હતા. એમનાં આખ્યાનોને ઉત્તમ બનાવવામાં એમની રસનિરૂપણ તેમજ ભાષાશક્તિનો મહત્ત્વનો ફાળો છે.

'ઓખાહરણ', 'અભિમન્યુઆખ્યાન', 'ચંદ્રહાસાખ્યાન', 'સુદામાચરિત', 'મામેરું', 'નળાખ્યાન', 'રણયજ્ઞ', 'દશમસ્કંધ' જેવી કૃતિઓ રચીને પ્રેમાનંદે ગુજરાતી આખ્યાન કવિતાને સમૃદ્ધ કરીને, ગુજરાતી સંસ્કારોને પોષવાનું પ્રશસ્ય કાર્ય કર્યું છે.

પ્રેમાનંદના ચંદ્રહાસઆખ્યાનના આ કડવા-15માં પ્રધાન ધૃષ્ટબુદ્ધિ જેને મરી ગયેલો સમજતો હતો, તે ચંદ્રહાસ જીવતો છે એ જાણી તેને મારવા તત્પર બને છે. ચંદ્રહાસને 'વિષ' આપવા પોતાના પુત્ર મદનને લખેલો પત્ર તેની સાથે જ રવાના કરે છે. કૌતલપુરના પાદરે પહોંચી ચંદ્રહાસ વિશ્રામ કરે છે. તે સમયે ધૃષ્ટબુદ્ધિની વિષયા નામે પુત્રી સખીઓ સાથે ઉપવનમાં આવી છે. ત્યાં સૂતેલા ચંદ્રહાસને જોઈને મુગ્ધ થઈ જાય છે. યૌવનસહજ આવેશમાં વિષયા ચંદ્રહાસ ઉપર મોહિત થાય છે. આ કડવામાં પ્રેમાનંદે તેનું રસિક વર્ણન કર્યું છે. ચંદ્રહાસને મુગ્ધભાવે નિરખતી વિષયા સૂતેલા ચંદ્રહાસની કમરમાં બાંધેલો પત્ર હળવેથી સેરવી લે છે. ચંદ્રહાસને મારી નાખવાની પિતાની યોજના વિશે વાંચીને તે ચંદ્રહાસને ઉગારવા એક નેત્રનું કાજળ અને બીજા નેત્રનું જળ લઈ તરણા વડે 'વિષ' ને બદલે 'વિષયા' લખી ચંદ્રહાસને ઉગારી લે એવી હાજરબુદ્ધિનું આ કડવું પ્રેમાનંદની સર્જનશક્તિનું પણ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

રાગ:ગોડી

વિષયાએ વિમાસી જોયું : 'એ પુરુષને હું નર્ખું.'
અન્ય પશુ પક્ષી ને માનવ નથી કોય હ્યાં સરસ્યું... 1
રખે ચતુર તુરી કહેતો સ્વામી, જાગશે તો શું થાશે !
નિદ્રા-વશથી કેમ ઉઠાડું ? પછે શું કહેવાશે ? 2
હે અશ્વ, તું અતિ અનુપમ, તારું રૂડું વાન,
માગી રે, લેઉં છું હું માનિની ; રખે કરતો સ્વામીને જાણ! 3
તારે રત્નજડિત મુખમોરડો, ઉદયાચળ ઊગ્યો ભાણ;
પેંગડાં તારાં પરમ મનોહર, રત્નજડિત પલાણ, 4
એવું કહેતી ચાલી ચતુરા, ચંચળ નયણે જોય :
'રખે સખી સહિયર આપણી, છૂપી રહીને જોય!' 5
નેપૂર ઝાંઝર અણવટ વીંછિયા, સોનીએ આભ્રણ ઘડિયાં;
પ્રથમ વાજતાં રૂડાં લાગતાં, આજ શત્રુ થઈ નીવડિયાં! 6
એવું કહી મન દૃઢ કરી ચાલી, ઝાંઝર ઊંચાં ચઢાવી;
મરમે ભરતી ડગ જેમ જળમાં બગ એમ શ્યામા સમીપે આવે. 7
ચંદ્રહાસની પાસે અતિઉલ્લાસે હરિવદની હરખે બેઠી;
'મજ સ્વાસ લાગે સાધુ જાગે,' ચિંતા તે ચિત્તમાં પેઠી. 8
'રખે કો દેખે, સહિયર મુજ પેખે,' એમ દૃષ્ટ રાખતી આડી;
પછે પિછોડી પરી કરીને જોયું વદન ઉઘાડી. 9
નખ શિખા લગી ચંદ્રહાસને રે જોતી નયણે નરખી;
હરિભક્તને દેખી હરિવદની હૈડામાં ઘણું હરખી. 10

આકાશે અભ્ર અળગું થાયે ચંદ્રબિંબ દીસે જેવું,
ત્યમ પિછોડી પરી કીધે મુખ કુલિંદકુંવરનું તેવું. 11
સુવદનઅંબુજ ઉપર ભ્રૂકુટી, ભ્રમર કરે ગુંજાર;
શકે શશિબિંબ પુઠે તારા, એવો શોભે છે મોતીહાર. 12
શુકચંચા અતિ ઉત્તમ, જાણે અધરબિંબઅલંકૃત,
શશી સવિતા શ્રવણે કુંડળ, દાડમકળી શા દંત ! 13
કપોત કંઠ, કર કુંજરના સરખા, હથેલી અંબુજવરણ;
બાંયે બાજુબંધ બેરખા મુદ્રિકા આદે આભરણ. 14
વિશાળ હૃદે ને હાર હેમનો, કટિ કેસરીના સરખી;
દેખી રૂપ રંગ તેજ તારુણી, જાણે નાખી પ્રેમની ભૂરકી. 15
'ધન્ય માત તાત એનાં દીસે છે, કોણે કીધાં હશે પુન્ય?
હિમે હાડ ગાળ્યાં સુખ ટાળ્યાં, તો એવો હશે તંન. 16
જપ તપ વ્રત દેહદમન, એવી તારુણી ઘર નાર;
તે નારીનું પરમ ભાગ્ય જેને આવો હશે ભરથાર! 17
મેં પાપણિયે પુન્ય ન કીધું, તો ક્યાંથો આવો સ્વામી!
એમ દુઃખ ધરતી આંસુ ભરતી વિષયા શોકને પામી. 18
એવે એક કભાયની કસે કાગળ બંધન દીઠો;
જોવા કારણ યૌવનાએ તતક્ષણ છોડી લીધો. 19
સરનામું અક્ષર તાતના દેખી બાળા મહાસુખ પામી;
'શકે પત્ર લખી મોકલ્યો પિતાએ મુજ સ્વામીઃ 20
સ્વસ્તિ શ્રીકૌંતલપુર સ્થાને, મદન કુંવર બળવંત,
અહીં ચંદ્રહાસને મોકલ્યો છે, તે પત્ર લેજો, ગુણવંત. 21
રૂપ ન જોશો, રંગ ન જોશો, ન પૂછશો ઘરસૂત્ર;
મુહૂર્ત ઘટી કોને ન પૂછશો, એને **વિષ** દેજોની પુત્ર. 22
વાંચી પત્રને વિષયા બોલીઃ 'ત્રાહે ત્રાહે, ત્રિભુવનનાથ;'
વિષયાને સાટે **વિષ** લખાયું; શું કાપ્યા જોઈએ હાથ. 23
પત્ર લેઉં તો પાછો ફરી જાય; પરણ્યા વિના વિઘ્ન થાય;
અક્ષર એક વધારું એ માંહે, **વિષ**ની કરું **વિષયાય**. 24
એક નેત્રનું કાજળ કાઢ્યું, બીજા નેત્રનું નીર,
તરણા વતે લખ્યું તારુણીએ, ધરી હૃદયા મધ્યે ધીર. 25
નારદ કહે : સાંભળ રે અર્જુન, કર્તા હર્તા અવિનાશ;
વિષ ફેડી **વિષયા** કરી, એમ ઉગાર્યો ચંદ્રહાસ. 26
પત્ર ફરી બાંધ્યું પ્રેમદાએ, જળ ભરતી તે નેણ;
ઊઠી અબળા ચાલી ત્યાંથી મુખે કહેતી વેણઃ 27
'ઘેર જઈને વાટ જોઉં છું,' ઉતાવળા તમો આવો;
મદનભાઈને મળજો સ્વામી, પત્ર લખ્યું તે લાવો. 28

વલણ

'પત્ર લખ્યું તે લાવો, સ્વામી' એમ કહી વિષયા વળી રે;
થરથર ધ્રૂજે ને કાંઈ ન સૂઝે, સખી જ્યાં સામી મળી રે. 29

-'ચંદ્રહાસઆખ્યાન' માંથી

શબ્દાર્થ

વિમાસી વિચારી, મૂંઝવણ અનુભવી **નર્ખું** નીરખું, જોઉં **હ્યાં** અહીંયાં **સરસ્યું** સરખું, જેવું **રખે** કદાચ **તુરી** ઘોડો, અશ્વ **અનુપમ** જેને ઉપમા ન આપી શકાય તેવું, સર્વોત્તમ **માનિની** (માન માગતી કે અભિમાની) સ્વમાની સ્ત્રી **મુખમોરડો** પશુને મોઢે બાંધવાનું દોરડાનું ગાળિયું **ઉદયાચળ** ઉદયગિરિ, મેરુપર્વત **ભાણ** ભાનુ, સૂર્ય **પેંગડાં** ઘોડેસવાર જેમાં પગ રાખે છે તે કડાં **પલાણ** ઘોડાની પીઠ ઉપર મુકાતી બેઠક **નેપુર** નૂપુર, ઝાંઝર **અણવટ** સ્ત્રીઓના પગના અંગૂઠાનું ઘરેણું **વીંછિયા** પગની આંગળીનું ઘરેણું **આભરણ** અલંકાર, આભૂષણ, શણગાર **મરમ** મર્મ, રહસ્ય, ભેદ **શ્યામા** જુવાન સ્ત્રી (અહીં) વિષયા **સમીપ** પાસે, નજીક **હરિવદની** ચંદ્ર (હરિ)ના જેવા મુખવાળી, (અહીં) વિષયા **પિછોડી** પછેડી, ઓઢવાની ચાદર **હૈડામાં** હૈયામાં, હૃદયમાં **અભ્ર** વાદળ **સુવદનઅંબુજ** કમળ(અંબુજ)ના જેવા સુંદર મુખવાળો(અહીં) ચંદ્રહાસ **ભ્રૂકુટિ** ભવું,ભમ્મર **શશિબિંબ** ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ **પૂંઠે** પાછળ **શુકચંચા** પોપટની ચાંચ (અહીં)પોપટની ચાંચ જેવું **અધર-બિંબ અલંકૃત** હોઠની શોભા **સવિતા** સૂર્ય **શ્રવણ** કાન **કપોત** કબૂતર **કુંજર** હાથી **અંબુજવરણ** કમળના રંગનું **બાજુબંધ** હાથનું એક ઘરેણું **બેરખા** બેરખી, કાંડા ઉપર પહેરવાનું ઘરેણું **મુદ્રિકા** મુદ્રા, વીંટી **આદે** આદિક, વગેરે, ઇત્યાદિ **હૃદે** હૃદયે **હેમ** સોનું **કટિ** કેડ, કમર **તારુણી** તરુણ કે જુવાન યુવતી, (અહીં) વિષયા **ભૂરકી** જાદુમંત્ર, મોહિની **તાત** પિતા **હિમે** હિમાલયે **ભરથાર** પતિ **કભાય** કભા, ઓઢો (અહીં) અંગરખા જેવું એક વસ્ત્ર **કસ** અંગરખુ, બંડી વગેરે ભીડવાની નાની દોરી **સ્વસ્તિ** કલ્યાણકારી **મદન** કામદેવ **ઘટી** ઘડી, ચોવીસ મિનિટ **વિષ** ઝેર **ત્રિભુવનનાથ** સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ એ ત્રણે ભુવનલોકના સ્વામી ઈશ્વર **અવિનાશ** અમર, અક્ષર, નિત્ય (અહીં) કૃષ્ણ **પ્રેમદા** પ્રેમ આપનાર સ્ત્રી (અહીં) વિષયા

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-એક વાક્યમાં લખો :

(1) વિષયા ચંદ્રહાસના ઘોડાનાં વખાણ શા માટે કરે છે?

(2) વિષયાને પોતાનાં આભૂષણ વેરી જેવાં શા માટે લાગે છે?

(3) ધૃષ્ટબુદ્ધિ રાજાએ કાગળમાં શો સંદેશો લખ્યો છે ?

(4) વિષયાએ વિષનું 'વિષયા' કેવી રીતે કર્યું ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

(1) ચંદ્રહાસનું મનોહર રૂપ જોઈને વિષયા શોક શા માટે અનુભવે છે?

(2) ચંદ્રહાસ પાસેનો પત્ર વાંચી વિષયાએ શી પ્રતિક્રિયા આપી ?

(3) ચંદ્રહાસ કેવી રીતે ઊગર્યો ?

(4) ચંદ્રહાસને જોઈને વિષયા કેવા પ્રકારનું મનોમંથન અનુભવે છે?

3. મુદ્દાસર નોંધ લખો.

(1) ચંદ્રહાસના ઘોડાનું વર્ણન કરો.

(2) ચંદ્રહાસનું પાત્રાલેખન કરો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- વડીલો પાસેથી આવી ચાતુરીભરી કથાના પ્રસંગો સાંભળો.
- આ કથા તમારા પરિવાર આગળ રજૂ કરો.
- વિષયા માટે વપરાયેલા અન્ય શબ્દોની યાદી કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

પ્રેમાનંદની ગુજરાતી ભાષા પરની પકડ અછતી રહે તેમ નથી. ભાવને અભિવ્યક્ત કરવા માટે શબ્દ એમને સહજ રીતે મળી આવે છે. વર્ણનછટા અદ્ભુત છે.

આ પંક્તિ જુઓ:

'પેંગડાં તારાં પરમ મનોહર, રત્નજડિત પલાણ'માં વર્ણાનુપ્રાસ તો છે જ સાથે સાથે પ્રથમ બે શબ્દો 'પેંગડાં તારાં'નો આંકારાન્ત હૃદયસ્પર્શી છે, તો 'મરમે ભરતી ડગ, જેમ જળમાં બગ'માં અંત્યાનુપ્રાસ અને દૃષ્ટાંત અલંકાર સાથે વિષયાની 'દબાતી ચાલ' આપણી નજર સામે ખડી થઈ જાય છે. આખા કડવામાં આવાં શબ્દચિત્રો તમે નિહાળી શકશો.

કડી 4 તથા 11 થી 15 સુધી અનુક્રમે ઘોડા અને ચંદ્રહાસનાં અલંકારમંડિત રૂપવર્ણનો મનોહર છે.
જુઓ આ કડી :

'શુકચંચા અતિ ઉત્તમ, જાણે અધરબિંબ અલંકૃત;
શશી-સવિતા શ્રવણે કુંડળ, દાડમકળી શા દંત !'

વિષયાની એકે-એક ક્રિયા બતાવવા માટે પ્રેમાનંદે ભાષાનો કસ કાઢ્યો છે.
જુઓઃ

'મુજ શ્વાસ લાગે સાધુ જાગે, તે ચિંતા ચિત્તમાં પેઠી.
રખે કો દેખે, સહિયર મુજ પેખે એમ દૃષ્ટ રાખતી આડી'

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- 'ચંદ્રહાસઆખ્યાન' ના સ્વરૂપનો પરિચય કરાવો અને 'ચંદ્રહાસઆખ્યાન'ની કથા કહો.
- 'बुद्धिःरक्षति रक्षते ।' 'મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ શોધે તે બુદ્ધિશાળી' -આ પંક્તિ સમજાવો.
- 'રામ રાખે તેને કોણ ચાખે!' -કુદરતના ન્યાય વિશે નોંધ લખાવો.
- પ્રેમાનંદનાં અન્ય આખ્યાનોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવવો.

•

4 અમૃતા

કિશનસિંહ ચાવડા

(જન્મ: 17-11-1904; અવસાન : 01-12-1979)

નિબંધકાર, નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, ચરિત્રકાર, સંપાદક તેમજ અનુવાદક કિશનસિંહ ગોવિંદસિંહ ચાવડા 'જિપ્સી'નો જન્મ વડોદરામાં થયો હતો. તેઓ સુરત જિલ્લાના સચીન પાસેના ભાંજ ગામના હતા. તેમણે વડોદરા, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ-અમદાવાદ. તેમજ શાંતિનિકેતન-કલકત્તા ખાતે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. મુંબઈની ફેલોશિપ હાઈસ્કૂલમાં થોડો સમય શિક્ષક તરીકે સેવા આપી હતી. વડોદરામાં 'સાધના મુદ્રણાલય'ની સ્થાપના કરી. પાછળથી અલમોડા પાસેના મિરતોલા આશ્રમમાં નિવાસ કર્યો હતો.

જીવનશ્રદ્ધા અને જીવનમાંગલ્યની ભૂમિકા પરથી રંગદર્શી માનસની અનેક મુદ્રાઓ ઉપસાવતું ચિત્રાત્મક શૈલીનું એમનું ગદ્ય, ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યમાં વૈયક્તિક પરિમાણ પ્રગટાવે છે.

'રેખાચિત્ર', 'સંસ્મરણ', અને 'આત્મકથા'ના ત્રિવિધ સ્તરને સ્પર્શતા 'અમાસના તારા' પુસ્તકમાંના પ્રસંગોમાં જીવનના અનુભવોનું વિધાયક બળ છે. 'જિપ્સીની આંખે'માં સંસ્મરણોનો સુચારુ આલેખ છે. 'તારામૈત્રક' અંગત ચરિત્રરેખાઓનું નોંધપાત્ર પુસ્તક છે. 'સમુદ્રના દ્વીપ' જીવન વિશેના માર્મિક લેખોનો સંગ્રહ છે. 'અમાસથી પૂનમ ભણી'માં આધ્યાત્મિક લેખો છે. તેમણે 'ધરતી પુત્રી' નવલકથા તેમજ 'કુમકુમ' અને 'શર્વરી' વાર્તાસંગ્રહો પણ આપ્યા છે. 'હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' અને 'કબીર સંપ્રદાય' એમના અભ્યાસગ્રંથો છે. કેટલાંક સંપાદનો તેમજ અનુવાદો પણ તેમણે પ્રકાશિત કર્યાં છે. તેમને નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયો હતો.

પ્રસ્તુત કૃતિ 'અમૃતા'માં લેખક પોતાની નાની બહેન પ્રત્યેના સ્નેહને પ્રગટ કરે છે. ભાઈના લગ્નપ્રસંગે અમુની વેદના તેમજ અમુના લગ્નટાણે ભાઈની વેદનાને લેખકે એટલી રસપ્રદ શૈલીમાં વ્યક્ત કરી છે કે વાચકની આંખ સહજ રીતે જ ભીંજાઈ જાય! અમુનો સાસરવાસ અને તેની બીમારી પછી, તેની કાયમી વિદાય તો વાચકને અવાચક બનાવી મૂકે છે. કથાની સાથે અમુનો માતા-પિતા અને પોતાની સાથેના સ્નેહસંબંધને પણ લેખકે પ્રસંગોપાત ગૂંથ્યો છે, જે અમુના ચરિત્રને સરસ રીતે ઉઠાવ આપે છે. અમુનો પાંચીકાપ્રેમ, એ પાંચીકાપ્રેમને કારણે પ્રગટેલો ભાઈ પ્રત્યેનો સ્નેહ, અમુના અસ્થિવિસર્જન સાથે થયેલ પાંચીકા વિસર્જન અને ભાઈની વ્યથામય સ્થિતિ -આ બધું જાણે-અજાણે ચિત્રપટ ઉપર જોતાં - અનુભવતાં હોઈએ એવું લાગે છે!

મારી નાની બહેનનું નામ તો અમૃતા પણ સૌ એને અમુના વહાલસોયા નામથી જ બોલાવતા. મારાથી એ ત્રણ વર્ષ નાની. હું બાર વરસનો ત્યારે એ નવની. અમે ભાઈબહેન ઉપરાંત જબરાં મિત્રો. અમુ ગજબની તોફાની. હું જરા શાંત એટલે ફળિયામાં જરા કંઈક છોકરાંઓમાં તકરાર જેવું થાય ત્યારે મારા સામાવાળાના તો અમુ બાર વગાડી દે. ગંઠાયેલું શરીર, તંદુરસ્તીની ખુશ્બૂ, નમણો ચહેરો અને તેજસ્વી ચકોર આંખો. અમૃતાની આંખો પર હું મુગ્ધ. એ આંખો એના સમગ્ર સૌંદર્યનું શિખર છે એ તો હું જરા મોટો થયો ત્યારે મને ગમ પડી, પણ અણસમજણમાંય મને એની આંખો બહુ ગમે અને એ આંખો ઉપર ધનુષ્યાકૃતિ રચી રહેલાં એનાં ભવાં હું પંપાળતાં થાકું જ નહીં. પછી તો અમુ ના હોય તો હું મારાં જ ભવાં પંપાળતો પંપાળતો અમુને યાદ કર્યા કરું. અમુને જોઈને મારાં નાની રાજુબા હંમેશાં કહેતાં કે : 'કિશન, તારી બા નાની હતી ત્યારે બરોબર અમૃતા જેવી જ લાગતી હતી. અમુ મોટી થશે ત્યારે નર્મદા જેવી જ રૂપાળી થવાની.' એક દિવસ રાજુબાએ મને અને અમુને બંનેને બાના બચપણની એક વાત કહી : 'નર્મદા ત્યારે નવદશ વર્ષની હશે, હું બહુ માંદી પડેલી. કોઈને આશા નહોતી કે હું જીવીશ. તમારા નાના તો હતાશ થઈને રડી પડેલા. એ દિવસોમાં એક સંન્યાસી ભિક્ષા માગવા આવ્યો. નર્મદા એની ટેવ પ્રમાણે બંને મુઠ્ઠીઓમાં બાજરી ભરીને દોડી. એની ડોકમાં એક સોનાની સેર હતી. પેલા સાધુએ વાતવાતમાં ઘરની માંદગીની ખબર જાણી લીધી. તરસ્યો હતો કહીને છોકરી પાસે પાણી માગ્યું. એ સાધુ શાનો, કોઈ અવધૂત હતો. એણે નર્મદાને કહ્યું કે જો તારી સોનાની કંઠી આપી દે તો તારી મા તરત સાજી થઈ જાય એવી ઈશ્વરી ભસ્મ આપું. નર્મદાએ તો કંઠી ઉતારી દીધી અને પેલો સાધુ ચપટી રાખ આપીને ચાલતો થયો. છોકરીએ તો પેલી ભસ્મ લાવીને ચમચા પાણી વડે મારે ગળે ઉતારી દીધી. ભગવાનને કરવું કે ત્યાર પછી વળતાં પાણી થયાં ને હું સાજી થઈ. આઠદસ દહાડે પેલી સોનાની સેર નર્મદાના ગળામાં દીઠી નહીં એટલે આખી વાત પકડાઈ ગઈ. છોકરીએ તો સાચેસાચું કહી દીધું. આખરે તમારા નાનાએ કહ્યું કે 'બળી કંઠી ગઈ તો ગઈ, તમે સાજાં થઈ ગયાં એટલે બસ. નર્મદા, તું ગભરાઈશ નહીં બેટા.' આ આવી હતી તમારી બા. જોજે અમુ તું આવું કંઈ ના કરતી'.

તે દિવસે સાંજે અમે મોસાળથી બંને જણાં પાછા ઘેર આવ્યાં ત્યારે અમુએ તરત જ બાને કહ્યું: 'બા, મારા ગળામાંથી સોનાની કંઠી કાઢી લે, નહીં તો હું કોઈ સાધુને આપી દઈશ.' બા પહેલાં તો અમુનો ધડાકો સમજી જ નહીં. એ તો મેં બધી વાત કહી ત્યારે એ હસી પડી ને અમુને બચ્ચીઓનું ઇનામ મળ્યું. બા મને પકડવા આવી ત્યારે બંદા તો પોબારા ગણી ગયા.

અમુને પાંચીકાનો બહુ શોખ. એ રમત પાછળ એ ગાંડી. કલાકોના કલાકો એ રમતાં થાકે નહીં અને રમવામાં પણ એક્કો. એ વખતે અમારા ફળિયામાં એક મારવાડી કુટુંબ અમારા બીજા ઘરમાં ભાડે રહેતું. એના વડીલ ભૈરવકાકા રાજમહેલમાં કામે જતાં. આરસપહાણ ટાંકવામાં એમની જોડી નહીં. ટાંકણું તો જાણે એમનું બાળક અને હથોડી જાણે એમની દાસી. એ ભૈરવકાકા એક દિવસ બાને માટે આરસનો સુંદર ખલ લઈ આવ્યા. બા તો રાજી રાજી થઈ ગઈ તે જ વખતે અમુએ ભૈરવકાકાનો હાથ પકડીને આરસના પાંચીકા લાવી આપવાનું વચન લઈ લીધું. બીજે દિવસે સાંજે અમુના સુંદર કુકા આવી ગયા. બસ ત્યારથી ફળીયાની છોકરીઓમાં અમુનું નામ થઈ ગયું. એટલું જ નહીં, એની આબરૂની મહત્તાએ વધી ગઈ.

ધીરે ધીરે અમુએ રમીરમીને આરસના કૂકાને વધારે સુંવાળા અને ચળકતા બનાવી દીધા. એ કૂકા તો જાણે એનો પ્રાણ, અને પાંચીકાએ રમે કેવી ! એક વાર ચારપાંચ એની બહેનપણી સાથે એ અમારા ઓટલા પર કૂકા રમવા બેઠેલી. બીજી છોકરીઓના કૂકા તો થોડે જ ઊંચે ઊછળે અને એમાંય ચૂકી જવાય પણ અમુનો દાવ આવ્યો કે થઈ રહ્યું. એનો કૂકો બહુ ઊંચે ઉછળે અને કૂકાની સાથે એની આંખની કીકી ઊંચી ચઢે. કૂકા સાથે પાછી દૃષ્ટિ નીચે ઊતરે. એકતો અમુની આંખો જ ચબરાક. તેમાં આ કૂકાની રમતે એને વધારે અણિયાળી બનાવેલી. એ ગુસ્સે થાય ત્યારે એની ભ્રમરો એવી ચઢે કે બા બિચારી તરત નમતું મૂકી દે. અમુને એના આરસના કૂકા અતિશય વહાલા. એને નવ વરસ પૂરાં થયાં ને દસમી વરસગાંઠ આવી ત્યારે બા પાસે અમુએ પોતાના કૂકા માટે મશરૂની કોથળી કરાવેલી. કૂકા તો અમુનું અમૂલ્ય ઘરેણું, એની મોંઘી મિલકત.

મને બારમું વરસ ઊતરીને તેરમું બેઠું. અમારા ઘરમાં ત્યાર પછી તરત જ ધમાલ શરૂ થઈ. અનાજના કોથળા આવવા માંડ્યા. હું નિશાળેથી આવું ત્યારે બાની મદદમાં ફોઈ, માસી, મામી બધાં હાજર હોય અને અનાજસફાઈ ચાલતી હોય. એ તો ધીરેધીરે મને ખબર પડી કે મારા લગ્નની તૈયારીઓના પાશેરાની પહેલી પૂણી હતી. લગનનો દિવસ જેમ જેમ પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ ધમાલ વધતી ગઈ. મારું મહત્ત્વ ઘરમાં વધતું ગયું. આ વાત અમુને નવી લાગી, કારણ કે અમારો બંનેનો પહેલાં જેટલો સાથસથવારો હવે ન રહ્યો. ધીરે ધીરે એ ઓછો અને આછો થવા માંડ્યો. અમુ અને મારી વચ્ચે વહાલની રેશમગાંઠ એવી તો સજ્જડ બંધાયેલી કે અમે બંને આ નવી પરિસ્થિતિ સહી ના શક્યાં, પણ અમુ તો મારા કરતાં વધારે ગુસ્સાવાળી, એટલે એનો ક્રોધ તો અનેક રીતે પ્રગટ થતો ગયો. એની અરજી બાએ હસી કાઢી એટલે બાપુજી સુધી પહોંચી કે ભાઈનું લગ્ન બંધ રાખવું અને પરણવાની આખી વાત જ ઉડાવી દેવી, પણ બિચારી અમુનું કોણ માને! કુળવાનનું ઘર. પ્રતિષ્ઠા સારી. સંબંધીનો વિસ્તાર ઘણો એટલે છોકરો બાળપણમાં જ ચાર હાથવાળો થશે એ વિચારે કુટુંબીઓના હરખનો પાર નહોતો. જે દિવસે મને પીઠી ચોળી તે દિવસે અમુ ચોધાર આંસુએ રડી પડીઃ ‘ઓ મારા ભાઈ રે!’ બા અને બાપુજીથી પણ એ છાની ન રહી. પછી મેં જ જ્યારે એને બાથમાં લીધી ત્યારે એનાં ડૂસકાં શમ્યાં.

લગનમાં સૌએ મને કંઈક ને કઈક ભેટ આપી. કોઈકે હાથમાં રૂપિયા પણ મૂક્યા. ફોઈ જરીની ટોપી લાવ્યાં. માસી સોનાની સેર લાવ્યાં. મામીએ હાથની કલ્લીઓ આણી. એમ વસ્તુઓ ઉપરાછાપરી આવવા માંડી. અમુ શું આપે બિચારી? બધાં વીખરાયાં. જ્યારે હું એકલો રહ્યો ત્યારે અમુ ધીરે ધીરે પાસે આવીને મારી સોડમાં લપાઈ ગઈ અને સંકોચ સાથે ધીરેથી બોલી : ‘ભાઈ, તારા માટે હું આ લાવી છું.’ કહીને એણે એના પાંચીકાની મશરૂની કોથળી દેખાડી. હું હતો તો બાળક પણ અમુની આંખોમાંથી પડુંપડું થતો સ્નેહ જોઈને હું એને બાઝી પડ્યો અને બંને અમે પેટ ભરીને રડ્યાં.

પછી તો અમુ મોટી થઈ. વધારે નમણી બની. એના રૂપમાં યૌવન ઉમેરાયું. એના લાવણ્યમાં ચારુતા ઊગી. એની આંખોમાં મસ્તીને બદલે લજ્જા ઉપસી આવી પણ અમારો સ્નેહ ઉંમર સાથે વધ્યો, ઘટ્યો નહિ. બધા સંજોગો ને સ્થિતિ વટાવીને એ વધારે વિશુદ્ધ, વધારે સહૃદય થયો. એની ભીનાશ વધી. એની ભવ્યતા ઓળખાઈ. ત્યાં તો અમુનાં લગ્ન લેવાયાં. અમુ હવે સાસરે જશે એ વિચારે હું ગમગીન થઈ ગયો. અને એ લગ્નના દિવસ સુધીમાં એ ગમગીની એટલી આકરી થઈ કે એને પીઠી ચઢી ત્યારે હું રડી પડ્યો.

અમુની વિદાય હતી. બાની આંખોમાંથી શ્રાવણભાદરવો વરસતાં હતાં. સગાવહાલાં રડતી આંખે દિગ્મૂઢ બનીને સાક્ષી થઈ રહ્યાં હતાં. ચોઘડિયાં અકરાં લાગતાં હતાં. વાતાવરણમાં સમજાતી હતી મંગલતા અને અનુભવાતું હતું કારુણ્ય. હું બાની પાછળ પડેલે ચહેરે ઊભો હતો. મારા અંતરમાં ગજબની ગડમથલ ચાલતી હતી. કશું સમજાતું નહોતું, પણ એકલતાની લાગણી સર્વોપરી હતી. મેં આગ્રહ કરીને બાપુજી પાસે પચીસ રૂપિયા લીધેલા. એ રૂપિયા મારા લગ્નમાં અમુએ આપેલી એની પાંચીકાવાળી મશરૂની થેલીમાં એ કૂકા સાથે મેં મૂક્યા હતા. અમુ ગાડીમાં બેસવા જાય ત્યાં જ મેં એ થેલી ધીરેથી એના હાથમાં સરકાવી દીધી. એણે મારી સામે જોયું. એ આંખો હું કદી નહિ ભૂલું. એ આંખોમાં વહાલ, વિષાદ અને વ્યથાની આખી વારતા મૂંગી મૂંગી રડતી હતી. અમને રોતા મૂકીને અમુ રડતી રડતી ચાલી ગઈ.

એની વિદાયની અમને કંઈક કળ વળી અમુ પાછી આવી ત્યારે. લગ્નના થોડા જ દિવસમાં મારી એ લાડીલી બહેન સાવ બદલાઈ ગયેલી. એનો હસતો ચહેરો, મરકતી અને મસ્તીખોર આંખો અને ઊછળતું આખું અસ્તિત્વ બધું જ શાંત થઈ ગયું હતું. જેમ જેમ દિવસો ગયા તેમ તેમ અમુ વધારે શાંત અને શાણી થઈ ગઈ.

ચારેક વરસ પછી એ સાસરેથી બીમાર થઈને ઘેર આવી ત્યારે હું અને બા એને માંડ ઓળખી શકીએ એટલી બધી બદલાઈ ગઈ હતી. એ અમુ જ નહીં, જાણે એનું ભૂત. નમણી અને સ્નેહ નીતરતી અમુનું આવું રૂપ જોઈને અમે ડઘાઈ જ ગયાં. બા તો રડી પડી. થોડા દિવસ થયા ને અમુની બીમારી વધી. વધી તે એટલી બધી વધી કે એક સવારે અમને રડતાં-કકળતાં મૂકીને ચાલી નીકળી. અમુ જતાં ઘરમાં સૂનકાર વ્યાપી ગયો. સનસનાટી તૂટી પડી. કુટુંબનું જાણે માંગલ્ય મરી ગયું.

બાની આજ્ઞાથી ત્રીજે દિવસે હું નર્મદા અને ઑર નદીના સંગમ ઉપર ચાણોદ અમુનાં અસ્થિ લઈને જવાનો હતો. બા ને હું અમુની પેટીની વસ્તુઓ વગે કરતાં હતાં. એમાંથી એની લગ્ન વખતની સૌભાગ્યચૂંદડીની ગડીમાંથી પેલી મશરૂની થેલી નીકળી. મેં ઉઘાડીને જોઈ તો અંદર પેલા પાંચ આરસના કૂકા ટૂંટિયું વાળીને પડ્યા હતા. એ કૂકા જોઈને મારાથી ના તો રડાયું, ના તો બોલાયું. બા કૂકાને જોઈને પછી મને જોઈ રહી. જોતાં જોતાં જોઈ ના શકી એટલે બાથ ભરી લીધી. બાની સોડમાં હૃદય દ્રવી પડ્યું.

સોમનાથના ઓવારા ભણીથી વહી આવતી નર્મદાને કરનાળી અને માંડવાની વચ્ચે જ્યાં ઑર નદી મળે છે એ ઑરસંગમ તરફ મારી હોડી જઈ રહી છે. હાથમાં અમુનાં અસ્થિની થેલી છે. મારા ગજવામાં પાંચીકાની મશરૂની થેલી પડી છે અને મારા અંતરમાં અમુની સ્મૃતિ જીવતી પડી છે. અકસ્માત માછીએ કહ્યું: 'ભાઈ, આ ઑરસંગમ.' મેં અસ્થિની થેલી પાણીમાં મૂકી. જીવ તો ન ચાલ્યો પણ પેલી પાંચીકા સાથેની મશરૂની થેલીય પાણીમાં મૂકી દીધી. અમુનાં અસ્થિ અને આરસના પાંચીકા મેં પાણીમાં મૂક્યા ત્યાં તો લાવણ્ય અને લજ્જાભર્યાં એનાં લોચનો, ધનુષ્યાકૃતિ ભ્રમરોથી છવાયેલાં મારી સામે હસી ઊઠ્યાં!

શબ્દાર્થ

તકરાર ઝઘડો, કજિયો, ટંટો **ગંઠાયેલું** સુદૃઢ **ભવાં** ભમ્મર **સેર** જે દોરામાં મણકા, મોતી વગેરે પરોવ્યા હોય તેવી માળા **અવધૂત** વેરાગી, બાવો **બળી** ભલે **પાંચીકા** રમવાના કૂકા **ટાંકણું** ટાંકવાનું ઓજાર **ખલ** ઔષધ વગેરે કચરવાનો કે ઘૂંટવાનો ખાડાવાળો ઘડેલો પથરો, ખરલ **મશરૂ** રેશમ તથા સૂતરનું ઘણા રંગના પટાવાળું કપડું **રેશમગાંઠ** રેશમની ગાંઠ, ન છૂટે એવી ગાંઠ (અહીં) અતૂટ સંબંધ **લાવણ્ય** નમણાશ, ચારુતા, સુંદરતા **સહૃદય** સામી વ્યક્તિનો ભાવ કે લાગણી સમજી શકે એવું **પીઠી** લગ્નપ્રસંગે વરકન્યાને શરીરે ચોળાતો પીળો સુગંધી પદાર્થ **ચોઘડિયાં અકારાં લાગવાં** (અહીં) લગનનું મુરત **અપ્રિય** અળખામણું લાગવું **શાણી** ડાહી, ઠાવકી **માંગલ્ય** શુભ, કલ્યાણ **ઓવારો** કિનારો

રૂઢિપ્રયોગ

બાર વગાડી દેવા સામેવાળાનું આવી બનવું, આફતરૂપ બનવું **ગમ પડવી** સૂઝ-સમજ પડવી **વળતાં પાણી થવા** (અહીં) રોગનું જોર ઓછું થવું **વાત પકડાઈ જવી** સત્યનો ખ્યાલ આવી જવો **પોબારા ગણી જવું** નાસી જવું **પાશેરામાં પહેલી પૂણી** તદ્દન શરૂઆત **નમતું મૂકવું** જતું કરવું **ચાર હાથવાળું થવું** (અહીં) લગન થવું **વાત ઉડાવી દેવી** નિરાંત કે શાંતિ થવી **ડઘાઈ જવું** ગભરાટથી સ્તબ્ધ થઈ જવું **વગે કરવું** વ્યવસ્થિત કરવું **સનસનાટી તૂટી પડવી** આશ્ચર્ય કે હબકની સ્તબ્ધતાની વ્યાપક અસર થવી **શ્રાવણભાદરવો વહેવો** ચોધાર આંસુ વહેવાં

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-એક વાક્યમાં લખો :

(1) અમૃતાને સૌ શું કહી બોલાવતાં હતાં?

(2) અમૃતા માટે રાજુબા હંમેશાં શું કહેતાં હતાં ?

(3) માસી અને મામીએ અમૃતાને લગનમાં કઈ ભેટ આપી ?

(4) લેખક ક્યારે રડી પડ્યા?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) ભેરવકાકા કોણ હતા? તેમની શી વિશેષતા હતી ?

(2) ભાઈએ અમુને લગ્નમાં શી ભેટ આપી હતી ?

(3) અમુ સૌને બદલાઈ ગયેલી ક્યારે લાગી ? શા માટે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

(1) અમૃતાનું પાત્રાલેખન કરો.

(2) રાજુબાએ કહેલી બાના બચપણની વાત તમારા શબ્દોમાં લખો.

(3) અમૃતાનો પાંચીકાપ્રેમ તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

(4) લેખકનો ભગિનીપ્રેમ ચરિત્રનિબંધમાં કેવી રીતે પ્રગટ થાય છે તે જણાવો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- રક્ષાબંધનનો મહિમા પ્રાર્થના-સંમેલનમાં સમજાવો.
- તમને સવિશેષ ગમતી તમારા ઘરની કોઈ એક વ્યક્તિ વિશે ટૂંકમાં લખો.
- 'નિર્દોષ અને નિર્મળ આંખ તારી' (હરિશ્ચંદ્ર ભટ્ટ) કાવ્ય મેળવીને વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

આ નિબંધમાં લેખકે 'અમૃતા' પ્રત્યેના સ્નેહભાવને પ્રગટ કરવા માટે ભાષા પાસે કેવું કામ લીધું છે તે જુઓઃ

'અમુને પાંચીકાનો બહુ શોખ. એ રમત પાછળ એ ગાંડી'. અમૃતાને પાંચીકા રમવાનો શોખ છે એમ કહ્યા પછી પણ આ શોખની હદ બતાવવા લેખકે તેની સાથે બીજું વિધાન મૂકી ભાવને બળવાન બનાવ્યો છે તે જુઓ. 'પછી તો અમુ મોટી થઈ....' આ વિધાનમાં આપેલાં ચાર ક્રિયાપદો તમે નોંધો. 'મોટી થઈ', 'નમણી બની', 'રૂપમાં યૌવન ઉમેરાયું', 'લાવણ્યમાં ચારુતા ઊગી...' અહીં અમૃતા યુવાન થતાં તેના ચહેરામાં કેવા કેવા ફેરફારો (સૌંદર્યવિષયક) થયા તેનું ટૂંકમાં વર્ણન કર્યું છે. એવું જ તેના મૃત્યુ પ્રસંગે લેખકનું ઘર કેવું શોકમગ્ન બની ગયું તે બતાવવા પણ આવાં જ ક્રિયાપદો વાપર્યાં છે.

'અમુ જતાં ઘરમાં...' 'ઘરમાં સૂનકાર વ્યાપવો', 'સનસનાટી તૂટી પડવી', 'કુટુંબનું માંગલ્ય મરી જવું'- આવાં ભાવને યથાર્થ પ્રગટ કરતાં સાહજિક આવી ચઢેલાં ક્રિયાપદો ભાવને કેવો ઘૂંટે છે!?

'એ કૂકા જોઈને મારાથી ના તો રડાયું ના તો બોલાયું....' જોતાં જોતાં જોઈ ના શકી એટલે બાથ ભરી લીધી......

આ વિધાનમાં લેખકે શોકમગ્ન મા-દીકરાના ભાવની અભિવ્યક્તિને શબ્દોમાં આબેહૂબ રીતે ઢાળી છે.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન સમજાવો.
- સ્ત્રી જીવનભર જે સંબંધો નિભાવે છે તેનું વૈવિધ્ય વર્ણવો અને દરેક સંબંધ અંગે નારીહૃદયની સંવેદનશીલતા વર્ણવો.
- અમૃતાના પાત્ર દ્વારા લગ્ન પૂર્વે અને લગ્ન પછીની નારીજીવનની પરિવર્તનશીલતા વિશે ડિબેટ ગોઠવો.
- સ્ત્રીજીવનના શ્રેષ્ઠ સદ્‌ગુણો-અનુકૂલન અને સમર્પણની ચર્ચા કરો.
- 'ભાઈ-બહેન'નાં કાવ્યો એકત્રિત કરો.

•

વ્યાકરણ અને લેખન

એકમ-1 : શબ્દપ્રયોગ, શબ્દઘડતર(પ્રત્યયો)

■ શબ્દપ્રયોગ

કોઈપણ વાત કે વિચાર જ્યારે વાક્યરૂપે મૂકાય છે ત્યારે પ્રથમ 'શબ્દ' પસંદગી થાય છે. એક જ અર્થ ધરાવતા ઘણા શબ્દો કોશમાં હોય છે, પણ એમાંથી આપણા અર્થ સાથે વધારે નજીક કયો શબ્દ રહેશે-એ વિચાર ખાસ કરવો જોઈએ. એક જ શબ્દ જુદી અર્થછાયાઓ સાથે પ્રગટ થતો હોય તેવું પણ બને છે.

'તેઓ ખૂબ સરસ બોલ્યા' અને 'તેઓ મને ખૂબ બોલ્યા'-આ બંને વાક્યોમાં પ્રથમ વાક્યમાં 'બોલવું' એટલે રસ પડે તેવું એવો અર્થ છે, જ્યારે બીજા વાક્યમાં બોલવું એટલે 'વઢવું' એવો અર્થ છે.

તો વળી, શબ્દકોશમાં-'દેખાવું' એટલે 'સૂઝવું' અને 'સૂઝવું' એટલે 'દેખાવું' એમ બંને શબ્દોના સમાન અર્થ આપેલા છે. 'દાદાને ઘણાં વરસ થયાં એટલે ઓછું દેખાય છે' અને 'તેમને આંખે તકલીફ હોવાથી ઓછું સૂઝતું' - આ વાક્યોમાં કોશમાં આપેલા અર્થ મુજબ જ બંને શબ્દો વપરાયા છે પણ, 'દુષ્કાળ પડ્યો એટલે ખેડૂતને શું કરવું તે સૂઝતું નહોતું'-આ વાક્યમાં 'સૂઝવું'નો અર્થ 'અતિશય મૂંઝવણમાં આવી પડવું' એવો થાય છે.

આ રીતે લખાણમાં વપરાતા શબ્દો તે વાક્યના સંદર્ભો મુજબ અર્થો ધારણ કરે છે એટલે ક્યા શબ્દને ક્યા અને કેવા સ્વરૂપે મૂકવો તે કુશળતા માંગી લેતું કામ છે. શબ્દની યોગ્ય પસંદગીથી જ લખાણમાં સચોટપણું અને ચોકસાઈ આવે છે. એક શબ્દને બદલે તેવો જ અર્થ ધરાવતા બીજા શબ્દોને આપણે 'પર્યાયવાચી શબ્દો'તરીકે ઓળખીએ છીએ. તેને સમાનાર્થ શબ્દ પણ કહીએ છીએ. સામાન્ય સંજોગોમાં આપણે જે બે શબ્દોને પરસ્પરના પર્યાય ગણતા હોઈએ તે શબ્દોની સૂક્ષ્મ અર્થછાયાઓ થોડી ભિન્ન પણ હોય છે.

'આમંત્રણ' શબ્દના પર્યાય તરીકે સામાન્ય સંજોગોમાં આપણે 'નિમંત્રણ'વાપરી લઈએ છીએ; પણ તેને સૂક્ષ્મ રીતે જોઈએ તો- આમંત્રણ એ મોટા સમૂહને અપાતું નોતરું છે, જ્યારે નિમંત્રણ એ કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિઓ-પસંદગીની વ્યક્તિઓને અપાતું નોતરું છે. એ જ રીતે 'મોટું' શબ્દ આપણે વિસ્તાર, કદના અર્થમાં પ્રયોજીએ છીએ પણ, 'ત્યાં એક મોટું સરોવર આકાર લઈ રહ્યું છે.' અને 'ગાંધીજી તો ભારત દેશના એક મોટા માણસ હતા' તો વળી, 'એ માણસે તો આખો દિવસ મોટી મોટી વાતો કરી!' -

આ ત્રણેય વાક્યોમાં રહેલા 'મોટા' શબ્દની અર્થછાયાઓ વિશે વિચારી જુઓઃ 'મોટું સરોવર' એમાં કદની વિશાળતાનો અર્થ છે, 'મોટા માણસ'માં માણસના ગુણની કદર થઈ છે અને 'મોટી મોટી વાતો'માં તદ્દન નકામી વાતો એવો અર્થ ઉપસે છે. ઘણી વખત બંને શબ્દો એકબીજાના પર્યાય હોવા છતાં એકબીજાનાં સ્થાને તેમને બદલી શકાતા નથી.

'સૂક્ષ્મ' અને 'ઝીણું' બંને શબ્દો એકબીજાના સમાનાર્થી છે. 'રસ્તે ચાલ્યા જતાં ગાડાનાં પૈડાંમાંથી ઝીણી રજ ઊડતી હતી.' -આ વાક્યમાં 'ઝીણી' ને બદલે 'સૂક્ષ્મ' શબ્દ પ્રયોજી શકીએઃ 'રસ્તે ચાલ્યાં જતાં ગાડાનાં પૈડાંમાંથી સૂક્ષ્મ રજ ઊડતી હતી.' હવે 'પિતાજી ઘણું જ ઝીણું ફાળિયું માથે બાંધતા' ની જગ્યાએ 'પિતાજી ઘણું જ સૂક્ષ્મ ફાળિયું માથે બાંધતા' એમ કહી શકાશે નહીં.-

'પોસ્ટઑફિસ' વાર્તામાં આપેલું આ વાક્ય જુઓ. 'શુક્રના તારાનું મીઠું તેજ, બરફ પડે તેમ પૃથ્વી ઉપર ઠંડીના કટકા જેવું પડતું હતું.' ખાવાની વસ્તુ તો મીઠી હોય, પણ અહીં તેજને લેખકે મીઠું કહીને, સર્વ જન સમુદાયને પ્રિય એવા આકાશી તેજનો મહિમા કર્યો છે. 'ઠંડી તીવ્ર હતી' એમ કહેવાને બદલે 'ઠંડીના કટકા જેવું પડતું હતું' એમ કહીને ઠંડીને તીવ્રતમ બનાવવામાં આવી છે.

'અમૃતા' કૃતિમાં - 'મેં થેલી ઉઘાડીને જોઈ તો અંદર પેલા પાંચ આરસના કૂકા ટૂંટિયું વાળીને પડ્યા હતા.' -માં કૂકાનું 'ટૂંટિયું' એ તેની લાંબા સમયની ઉદાસી અને વણવપરાશી સ્થિતિનું સૂચન કરે છે.

આવા શબ્દોનો કોશગત અર્થ લઈને વાક્યને સમજવા મથીએ તો અનુકૂળ-યોગ્ય કે સાચી સમજ મેળવી શકતા નથી. તેમને વિશિષ્ટ સંદર્ભો સાથે સમજવાથી વાતને સારી-સાચી રીતે પામી શકાય છે. એટલે શબ્દો પ્રયોજનાર તેને મૂળ અર્થથી દૂર લઈ જઈને જુદા જ સંદર્ભમાં પણ વિશેષ અર્થ સ્ફૂટ કરવા માટે પ્રયોજે છે એ રીતે તે મૂળભાવ-રજૂઆતની સાર્થકતા લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ કરવાથી અભિવ્યક્તિ કર્ણપ્રિય, લયબદ્ધ, લાઘવપૂર્ણ અને અસરકારક બને છે.

■ શબ્દઘડતર(પ્રત્યયો)

શબ્દો કોઈ ને કોઈ મૂળ અંગ પરથી બનેલા હોય છે, આ મૂળ અંગો-રૂપો-ને આપણે 'ધાતુ' પણ કહીએ છીએ. જો આવા ધાતુરૂપો પરથી આપણે શબ્દો ન બનાવતા હોત તો દરેક કાર્ય-વર્ણન માટે આપણે કેટલા બધા શબ્દો યાદ રાખવા પડત! આપણું કામ અતિશય અઘરું બની જાય ને! માટે જ મૂળ રૂપને પ્રત્યયો લગાડીને નવો શબ્દ બનાવી, આપણે શબ્દ પાસેથી ધારેલો અર્થ મેળવી શકીએ છીએ. એમ કરવાથી ઓછા શબ્દોમાં ઘણું કહેવાઈ પણ જાય છે, વાત કાનને પ્રિય લાગે છે. શબ્દો ઓછા થવાથી વાક્ય પણ સરળ લાગે છે, પરિણામે જલદીથી અર્થગ્રહણ થઈ શકે છે.

'પણ હું પૂરી સમજણ ધરાવતો નહોતો થયો તો પણ મને અમૃતાની આંખો બહુ ગમે.' આ વાતને લેખકે 'અમૃતા' કૃતિમાં આ પ્રમાણે મૂકી છે.-

'પણ અણસમજણમાંય મને અમૃતાની આંખો બહુ ગમે.'

લેખકના પ્રયોજેલા આ'અણસમજણમાંય' પદને જુઓ. એમાં અંગ (ધાતુ)'સમજ' છે. આ મૂળ અંગ સાથે તેને ભાવવાચક સંજ્ઞા બનાવનાર 'ણ' પ્રત્યય; અધિકરણ વિભક્તિ સૂચક 'માં' પ્રત્યય; વિરોધમૂલક પ્રત્યય 'ય' અને અભાવદર્શક પ્રત્યય 'અણ'-આ બધાં રૂપઘટકો સાંકળીને 'અણસમજણમાંય' શબ્દ બન્યો છે.

આ પ્રમાણે મૂળરૂપને પ્રત્યયો લાગીને નવા-નવા શબ્દોનું નિર્માણ થાય છે. આ રીતે બનેલ પદ વાક્યનાં બીજાં પદો સાથે સંકળાઈને વાક્યને સચોટ અને અર્થપૂર્ણ બનાવે છે. ટૂંકમાં, શબ્દ ઘડતર એટલે પ્રત્યયોની મદદથી એક શબ્દ (મૂળરૂપ) પરથી અન્ય શબ્દ ઘડતરની (બનાવવાની) પ્રક્રિયા. 'ખા' પરથી ખાઈશ, ખાજ, ખાવું, ખાધું 'રૂપ' પરથી રૂપકડું, રૂપાળું, રૂપેરી, બહુરૂપી, કુરૂપ--'પી' પરથી પીણું, પેય, પીવું, પીઈશ.

ગુજરાતી ભાષામાં મૂળ અંગો (ધાતુ) ને બે પ્રકારે પ્રત્યયો લગાડી શકાય છે.

1. પૂર્વ પ્રત્યયો : મૂળ રૂપની આગળ જે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે તે પૂર્વ પ્રત્યયો કે પૂર્વગો કહેવાય છે.

ઉદાહરહણ : 'ખૂટ' પરથી અખૂટ, અણખૂટ

'જોડ' પરથી બેજોડ, કજોડું, સજોડે, અજોડ

2. પર પ્રત્યયો : મૂળ રૂપની પાછળ જે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે તેને પર પ્રત્યયો કહે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ધાતુને લાગતા પર પ્રત્યયોને કૃત પ્રત્યયો અને સંજ્ઞા, વિશેષણ વગેરેને લાગતા પ્રત્યયોને તદ્ધિત પ્રત્યયો કહે છે.

ઉદાહરણ : 'ધન'ને ઈક પ્રત્યય લાગવાથી 'ધનિક', 'કૃપા'ને આળુ પ્રત્યય લાગવાથી 'કૃપાળુ'

'ગુરુ'ને ત્વ પ્રત્યય લાગવાથી 'ગુરુત્વ'

-આમ બંને પ્રકારના પ્રત્યયો લાગવાથી રૂપમાં કેવાં પરિવર્તનો આવે છે અને તેથી શબ્દ કેવા કેવા ભાવ, ખ્યાલ, અર્થ વગેરે રજૂ કરે છે તેને આપણે ઉદાહરણો દ્વારા સમજીશું :

પર પ્રત્યયો :

1. ઇ - ઈ પ્રત્યય :

(1) અલી મૂળ હોશિયાર **શિકારી** હતો.

(2) જેમ **અફીણી**ને અફીણ લેવું પડે તેમ અલીને શિકાર કરવો પડે.

(3) એના જમાઈને લશ્કરમાં **નોકરી** હતી.

ઉપરોક્ત વાક્યોમાં રહેલાં રેખાંક્તિ પદો મૂળ રૂપને 'ઈ' પ્રત્યય લગાડીને બનાવાયાં છે. શિકાર કરવાની કુશળતા ધરાવનાર તે શિકારી, અફીણનો પાકો બંધાણી તે અફીણી અને પગારથી બીજાનું કામ કરવું એટલે નોકરી. આ ત્રણેય પદોમાં-શબ્દસમૂહોના સ્થાને એક શબ્દ (પદ) મૂકીને વાક્યમાં લાઘવ (ટૂંકાપણું) લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી, આ પદો દ્વારા તે પ્રવૃત્તિ કરનારની કુશળતા પણ બતાવાઈ છે. શિકારી અને નોકરી પદો ધંધાગત કુશળતાને સૂચવે છે, જ્યારે 'અફીણ'ના સંગ વિના જીવી નહીં શક્નાર માટે 'અફીણી' પ્રયોગ થયો છે. આ શબ્દ દ્વારા તેનો અફીણ સાથેનો સંબંધ સૂચવાયો છે.

આવી રીતે જ કાશ્મીર, ઝડપ, પ્રેમ, અનુભવ, દુઃખ, રમૂજ ગુલાબ વગેરે જેવી સંજ્ઞાઓને 'ઈ' પ્રત્યય લગાડવાથી કાશ્મીરી, ઝડપી, પ્રેમી, અનુભવી, દુઃખી, રમૂજી, ગુલાબી જેવાં વિશેષણો બને છે.

આ માણસ ચીનનો છે કે કશ્મીરનો છે- એમ કહેવાને બદલે આ માણસ **ચીની** છે કે **કશ્મીરી** છે એમ જ્યારે કહેવાય છે ત્યારે તે શબ્દ વિશેષણ બને છે. વળી તેના પ્રદેશની આગવી ઓળખ અને ગુણ-લક્ષણો પર ભાર દર્શાવાય છે. તો વળી, અમુક વિશેષણોને 'ઈ' પ્રત્યય તે સંજ્ઞાની ભૂમિકા ભજવવાના ખપમાં આવે છે.

ઉદાહરણ : સફેદ, ભલો, ચતુર, નરવો, તંદુરસ્ત જેવા વિશેષણોને 'ઈ' પ્રત્યય લાગતાં સફેદી, ભલાઈ, ચતુરાઈ, નરમાઈ અને તંદુરસ્તી જેવી સંજ્ઞાઓ બને છે.

ઉદાહરણ : બગલાની પાંખની **સફેદી** તો જુઓ ! એની **ભલાઈ** આખા પંથકમાં ચર્ચાતી. વેપારીએ એની **ચતુરાઈથી** ધંધો કરી લીધો. તેની **નરવાઈ** (તંદુરસ્તી) વિશે તો શું કહેવું ! તેણે તેની **તંદુરસ્તી** સારી જાળવી રાખેલી.

આ વાક્યોની રેખાંક્તિ સંજ્ઞાઓ (પદો) એ આખાયે વાક્યનાં પ્રતિનિધિરૂપ પદો બની જાય છે. આખાય વાક્ય ઉપર એ પદ-અર્થની આ અર્થચ્છાયા અનુભવી શકાય છે.

એમ જ ક્યારેક મૂળ રૂપને 'ઈ' પ્રત્યય લગાડવાથી એક પ્રકારની સંજ્ઞા અન્ય સંજ્ઞામાં રૂપાંતરિત થાય છે.

મંદ**+**ઈ = મંદી	ખજૂર (ફળ)**+**ઈ = ખજૂરી (વૃક્ષ)
ચોર**+**ઈ = ચોરી	તાડ (ફળ)**+**ઈ = તાડી (વૃક્ષ)

2. ત, તર

લડ**+**ત = લડત	ભર**+**ત = ભરત	રમ**+**ત = રમત
રંગ**+**ત = રંગત	બચ**+**ત = બચત	સરજ**+**ત= સરજત

આ 'ત' પ્રત્યય ક્રિયારૂપને સંજ્ઞાંમાં ફેરવી આપે છે. પરિણામે લાંબુ વાક્ય ટૂંકું બનાવી શકાય છે; ઘણી વખત બે ટૂંકાં વાક્યોમાંથી એક સરળ વાક્ય પણ બનાવી શકાય છે. એ રીતે અર્થગ્રહણ પણ સરળતાથી કરી-કરાવી શકાય છે.

ઉદાહરણ 'તે કાલે **રમતો** હતો. **રમવાનું** છોડીને તે અચાનક ઘેર જતો રહ્યો.'

આ વાક્યમાં 'રમતો' તે ક્રિયાવિશેષણ છે અને 'રમવાનું' એ કૃદંત છે. એ બંનેના સ્થાને 'રમત' સંજ્ઞા મૂકવાથી એક સરળ વાક્ય બની જાય છે. ઉદા.- 'તે **રમત** છોડીને અચાનક ઘેર જતો રહ્યો.

*'તર' પ્રત્યય જોડીને મૂળ રૂપમાંથી સંજ્ઞા-ક્રિયા વિશેષણો બનાવી શકાય છે.

નડ**+**તર = નડતર	ચડ**+**તર = ચડતર	ગણ**+**તર = ગણતર
પડ**+**તર = પડતર	ભણ**+**તર = ભણતર	વળ**+**તર = વળતર

3. આઉ, આઈ, અનીય

મૂળ રૂપને 'આઉ' પ્રત્યય લગાડીને ક્રિયારૂપમાંથી સર્વનામ-સંજ્ઞા બનાવી શકાય છે.

ઉડ્**+**આઉ = ઉડાઉ   ઉગ્ **+**આઉ = ઉગાઉ

એ મુજબ જ 'ચરાઉ', 'કમાઉ', 'ચડાઉ', 'શિખાઉ', 'કપાઉ', 'સુતરાઉ', 'ફળાઉ', 'ભટકાઉ', 'ઉપજાઉ' વગેરે સર્વનામો મળે છે.

'તે સારી કમાણી કરે છે.'-ના બદલે 'તે કમાઉ છે', 'હું ગાડી શીખી રહ્યો છું' -ના બદલે 'હું શિખાઉ છું' એમ કહેવાથી ટૂંકાં વાક્યો દ્વારા સચોટ નિરૂપણ થઈ શકે છે.

*આખ્યાતિક રૂપોને 'આઈ' પ્રત્યય લગાડીને ભાવવાચક સંજ્ઞાઓ બની શકે છે.

ઉદાહરણ :   ચડ્**+**આઈ = ચડાઈ   ઠગ્**+**આઈ = ઠગાઈ   નવ્(નવું)**+**આઈ = નવાઈ

એ જ રીતે બૂરાઈ, નીચાઈ, ભલાઈ, વડાઈ, ભવાઈ વગેરે સંજ્ઞાઓ આપણને મળે છે.

* ક્રિયારૂપોને 'અનીય' પ્રત્યય લગાડીને 'એમ કરવા યોગ્ય' એવો અર્થ ધરાવતું રૂપ બનાવી શકાય છે.

ઈચ્છ્ **+** અનીય = ઈચ્છનીય

શોચ્**+**અનીય = શોચનીય

કર્**+**અનીય = કરણીય

માન્**+**અનીય = માનનીય

એ પ્રમાણે રમણીય, કમનીય, દર્શનીય, કથનીય વગેરે.

4. તા અને ત્વ

સંજ્ઞાઓ સાથે 'તા' પ્રત્યય જોડવાથી તે સંજ્ઞા-અર્થમાં વ્યાપ્ત-વ્યાપી રહેલો ગુણ-વિસ્તાર દર્શાવી શકાય છે. શરીરમાં વ્યાપી જવું એટલે (એકાગ્ર+તા) એકાગ્રતા

રમણીય-સુંદરતાનો વ્યાપ એટલે (રમણીય+તા) રમણીયતા.

એ જ રીતે જે-તે ગુણ-ભાવનું સમગ્રતયા પ્રકટપણું કે ફેલાવો 'તા' પ્રત્યય દ્વારા બતાવી શકાય છે.

કટુ**+**તા = કટુતા	દુષ્ટ**+**તા = દુષ્ટતા	વિદ્વત્**+**તા = વિદ્વત્તા
પવિત્ર**+**તા = પવિત્રતા	રમ્ય**+**તા = રમ્યતા	શુચિ**+**તા = શુચિતા
મધુર**+**તા = મધુરતા	સુંદર**+**તા = સુંદરતા	સ્થિર**+**તા = સ્થિરતા

'ત્વ' પ્રત્યય લગાડવાથી પણ જે-તે સંજ્ઞાની મહત્તા અને ગુણદર્શન દર્શાવી શકાય છે.

કટુ**+**ત્વ = કટુત્વ	મહત્**+**ત્વ = મહત્ત્વ	કવિ**+**ત્વ = કવિત્વ
તત્**+**ત્વ = તત્ત્વ	ગુરુ**+**ત્વ = ગુરુત્વ	વૃદ્ધ**+**ત્વ = વૃદ્ધત્વ

5. અન્ય પ્રત્યયો

જે-તે રૂપોને લાગીને નવા-નવા શબ્દો નિર્માણ પામતા રહે છે. આપણે ટૂંકમાં થોડા પ્રત્યયો જોઈએ:

- 'આશ' પ્રત્યય : કડવું - કડવાશ, પીળું - પીળાશ, બહેરું - બહેરાશ, મીઠું - મીઠાશ, ભીનું - ભીનાશ વગેરે
- 'ઈક' પ્રત્યય : ઈતિહાસ-ઐતિહાસિક, ભૂગોળ-ભૌગોલિક, સમાજ-સામાજિક, દિન-દૈનિક, પ્રકાશ-પ્રકાશિત, કલ્પના-કાલ્પનિક, માનસ-માનસિક, વર્ષ-વાર્ષિક, સંસાર-સાંસારિક વગેરે.
- 'ટ' અને'આટ' પ્રત્યય : ઉકળ-ઉકળાટ, વણ-વણાટ, ફાવ-ફાવટ, સજાવ-સજાવટ, બનાવ-બનાવટ,કકળ-કકળાટ, રખડ-રખડાટ, સમજાવ-સમજાવટ
- 'નાર' પ્રત્યય : ખા-ખાનાર, વેચ-વેચનાર, જા-જનાર, રંગ-રંગનાર, લૂંટ-લૂંટનાર, આવ-આવનાર, પીંજ-પીંજનાર
- 'એલ' પ્રત્યય : (ઉપડ્**+**એલ) ઉપડેલ (વંઠ્**+**એલ) વંઠેલ (છટક્**+**એલ) છટકેલ
  (ગણ્**+**એલ) ગણેલ (ભણ્**+**એલ) ભણેલ (ફર્**+**એલ) ફરેલ

અહીં બે-ત્રણ શબ્દોના બદલે 'એલ' પ્રત્યય મૂકીને મૂળ રૂપમાંથી વિશેષણ રૂપ બને છે અને એક જ શબ્દથી કામ ચાલે છે.

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે :

- પર પ્રત્યયો શબ્દની પાછળ લાગે છે.
- તેના કૃત પ્રત્યય અને તદ્ધિત પ્રત્યય - એમ બે પ્રકાર છે.
- પ્રત્યયો નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, મૂળ ધાતુ (ક્રિયારૂપ) વગેરેને લગાડીને તેમાંથી નવો શબ્દ બનાવી શકાય છે.
- પ્રત્યયો લગાડવાથી નવો બનનાર શબ્દ વાપરવાથી લખાણ ટૂંકું અને સચોટ તથા અસરકારક બને છે.

પૂર્વ પ્રત્યયો શબ્દની પહેલાં લાગે છે પણ સંજ્ઞાની આગળ લાગનાર (અવ્યય) તે **પૂર્વગ** કહેવાય છે અને ધાતુમાંથી બનેલ શબ્દની આગળ લાગનાર ઉપસર્ગ કહેવાય છે.

1. 'અ' પૂર્વગ : 'નહીં'નો અર્થ દર્શાવવા માટે સંજ્ઞા-શબ્દની આગળ લગાડવામાં આવે છે. તે વ્યંજનથી શરૂ થતા શબ્દો પૂર્વે જ લગાડાય છે. મોટે ભાગે વિરોધી શબ્દ બનાવવા માટે તે ખપમાં આવે છે. ઉદા., ખંડ-અખંડ, ખૂટ-અખૂટ, નામી-અનામી, ધર્મ-અધર્મ, ન્યાય-અન્યાય, મૂલ્ય-અમૂલ્ય, સનાથ-અનાથ, ચલ-અચલ, જ્ઞાત(જાણીતું)- અજ્ઞાત, જ્ઞાન-અજ્ઞાન, સત્ય-અસત્ય, શક્તિ-અશક્તિ, શક્ય-અશક્ય વગેરે.

2. **'પર' પૂર્વગઃ-** પરાયું, પારકું, બીજું એવો અર્થ દર્શાવવા જે તે સંજ્ઞાની આગળ તેને લગાડવામાં આવે છે.

દેશ-પરદેશ(પારકો-બીજો દેશ), પરકાયા, પારકી-બીજાની કાયા (શરીર) એ મુજબ - લોક-પરલોક, ધર્મ-પરધર્મ, આધીન-પરાધીન, ઘણી વખત 'સ્વ' (પોતાનું) પૂર્વગ દૂર કરી તેની જગ્યાએ 'પર' પૂર્વગ મૂકી તેનો વિરોધી બનાવી લેવાય છે. ઉદા. : સ્વકીય-પરકીય, સ્વદેશ-પરદેશ, સ્વલોક-પરલોક, સ્વકીય-પરકીય, સ્વતંત્ર-પરતંત્ર, સ્વજન-પરજન, સ્વાવલંબી-પરાવલંબી, સ્વાધીન-(સ્વને આધીન) પરાધીન વગેરે.

3. 'બે' પૂર્વગ : જે તે સંજ્ઞાની આગળ 'બે' પૂર્વગ લગાવી મૂળ અર્થથી વિપરીત-ઉલટો અર્થ ધરાવતો શબ્દ બનાવી લેવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ : આબરુ -બેઆબરૂ (આબરૂ નહીં), ભાન-બેભાન, નસીબ-બેનસીબ(ભાગ્યવાન નહીં), પરવા-બેપરવા, જવાબ-બેજવાબ, શરમ-બેશરમ, હદ-બેહદ, ઈમાન-બેઈમાન, કાબૂ-બેકાબૂ

ઘણી વખત 'પાછળનો પ્રત્યય' દૂર કરી સંજ્ઞારૂપની આગળ 'બે' પૂર્વગ લગાડી વિપરીત અર્થ બનાવી શકાય છે. દા.ત.,'વફાદાર'માંથી પ્રત્યય 'દાર' દૂર કરી મૂળ 'વફા' સંજ્ઞાની આગળ 'બે' પૂર્વગ મૂકીને 'બેવફા'(જે વફાદાર નથી તે) બનાવી લેવાય છે.

સ્વાદિષ્ટમાંથી 'ઈષ્ટ' દૂર કરી બેસ્વાદ (સ્વાદ વગરનું)

તાલબદ્ધમાંથી 'બદ્ધ' દૂર કરી બેતાલ (તાલ વગરનું)

4.'પરિ' ઉપસર્ગ : આ ઉપસર્ગ વિશેષતઃ ક્રિયાનું મૂળ રૂપ (ધાતુ)ને લાગે છે.

● પરિ=ચારે તરફ, આસપાસ એવું સૂચવવા લાગતો- ઉપસર્ગઃ પરિક્રમણ, પરિવર્તન, પરિસ્થિતિ, પરિણામ, પર્યટન, (પરિઅટન) પરિભ્રમણ, પરિમિતિ, પરિચર્યા (સેવાચાકરી) પરિસર

પરિ= બહુ વધારે, તદ્દન એવો અર્થ સૂચવવા લાગતો ઉપસર્ગઃ પરિપકવ, પરિશીલન, પરિપૂર્ણ, પરિતૃપ્તિ, પરિશ્રમ, પરિપુષ્ટ, પરિપાક.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેનાં વાક્યોમાં રહેલો અર્થ-ભાવ સ્પષ્ટ કરો.

(1) ભાઈ, કર્યાં ભોગવવાં છે!

(2) આજે પોસ્ટઑફિસમાં ગાંડાનું પુરાણ નીકળ્યું હતું.

(3) મારા સામેવાળાના તો અમુ બાર વગાડી દે.

(4) અમૃતાના મૃત્યુથી કુટુંબનું જાણે માંગલ્ય મરી ગયું.

(5) બાપ ! તમે મારા સોનાનાં ઝાડવાં છો. માફ કરો અને પાછા વળો.

(6) કેટલીક જીભો કાતરનું કામ કરે છે, કેટલીક સોયની ગરજ સારે છે.

(7) કૃષ્ણ મથુરાના સામ્રાજ્યનો તારણહાર બન્યો એ જોઈ મારી છાતી ગજ ગજ ફૂલી હતી.

(8) અણદો ગામની સફાઈ દિલપૂર્વક કરતો.

(9) આ સફેદ જીને મારે માટે સ્વર્ગ ખડું કર્યું છે.

2. નીચેનાં વાક્યોમાં ઘાટાં પદોમાં 'ઈ' પ્રત્યય ઉમેરી, જરૂરી ફેરફાર કરી વાક્ય ફરીથી લખો.

(1) આ માણસ **પંજાબ** રાજ્યનો છે.

(2) આ **સીતાફળ** આપતું ઝાડ બહુ જ સુંદર છે!

(3) શિક્ષક કોઈ દિવસ **પક્ષપાત** કરી શકે?

(4) તમે જ મને સારી જગ્યાએ **નોકર** રખાવ્યો.

(5) **ચોરનો** ધંધો કરવો એ ઈશ્વરને **છેતરામણ** કર્યું ગણાય.

(6) રાત ધીરે ધીરે **જામવા** જતી હતી એટલે બધું **શાંત** હતું.

3. નીચેનાં વાક્યોમાં ઘાટાં પદોના સ્થાને મૂળરૂપને 'અણ', 'આણ', 'અણી' અને 'અણુ' પ્રત્યય લગાડી વાક્ય ફરીથી લખો.

(1)**તે ગૂંથવાનું કામ** ખૂબ સારું કરી શકે છે.

(2)રાવણ સાધુવેશે આવીને સીતાને **હરી ગયો**.

(3)અમારી કૉલેજ યુનિવર્સિટી સાથે **જોડાઈ રહી** છે.

(4)એ લોકો પોતાની **માગ** ક્યારેય બંધ રાખતા જ નથી.

(5)ભગવાને દાંત આપ્યા છે એટલે **ચાવવાનું** પણ આપશે જ.

4. નીચેનાં વાક્યોમાં ઘાટાં પદોમાં રહેલા પ્રત્યયને દૂર કરી, મૂળ રૂપને 'ત' કે 'તર' પ્રત્યય લગાડી વાક્ય ફરીથી લખો :

(1) તેનું **ભણવાનું** અને **ગણવાનું** બંને સારાં ચાલે છે.

(2) તેની પાસે **બચેલી** રકમ ઘણી જ પડી હતી.

(3) આ સીમ **પડી રહી** છે, તેમાં કોઈ વાવતું નથી.

(4) કડિયાનું **ચણવાનું** કામ વખાણવા લાયક!

(5) અંગ્રેજો સામે આપણું **લડવાનું કામ** બહુ વર્ષો ચાલુ રહ્યું.

5. નીચેના વાક્યોમાં અધોરેખિત પદોમાં 'આઉ', 'આઈ', 'અનીય' પ્રત્યય વાપરીને અથવા જરૂર જણાય ત્યાં આ પ્રત્યયો દૂર કરીને વાક્ય ફરીથી લખો :

(1) તે શહેરમાં રહે છે અને પૈસા ઉડાડે છે.

(2) સુતરનું કાપડ શરીરને બિલકુલ ઓછી ગરમી લાગવા દે.

(3) પરદેશી ચાંચિયાઓ ઠગાઈ કરતા.

(4) બૂરું કરવાથી આપણે કદી સુખી થવાના કે...?

(5) તે માન આપવા લાયક અને વંદનયોગ્ય સજ્જન છે.

6. અધોરેખિત પદોમાં 'તા' અને 'ત્વ' પ્રત્યયનો ઉપયોગ કરીને વાક્ય ફરીથી લખો :

(1) વાતાવરણ સુંદર હતું અને પવિત્ર પણ.

(2) એ સાધુપુરુષની મહાનતા હવે અમને સમજાઈ.

(3) ઉપરાઊપરી બીમાર થવાથી તે અકાળે વૃદ્ધ થઈ ગયો.

(4) ગાયકનો અવાજ મધુરો હતો.

(5) તેનું સૌંદર્ય જોઈને બધા જ યાત્રીઓને તેની મોટાઈનો ખ્યાલ આવ્યો.

7. નીચેનાં રૂપોને અનુકૂળ-યોગ્ય પ્રત્યયો દૂર કરીને કે લગાડીને તેમાંથી વિવિધ સંજ્ઞા, વિશેષણ કે ક્રિયારૂપો બનાવો :

કડવું, કાળું, વણ, વર્ષ, સમાજ, ખાટું, કટુ, આદર, ભણ, ટૂંકું, ચડ, ઊંડું, નવરું, ચળક, લૂંટ, ઉકળ

8. નીચેના શબ્દોમાં યોગ્ય પૂર્વગો લગાવી શબ્દઘડતર કરો :

ખંડ, સત્ય, દેશ, આબરુ, સ્થિતિ, ક્રમણ, સ્વાદ, હદ, ફળ, કર્મ, ગુણ, માન, જીવન.

•

5 છપ્પા/ઉખાણાં

અખો

(17 મું શતક પૂર્વાર્ધ)

અખા ભગત મૂળ અમદાવાદ પાસેના જેતલપુરના વતની હતા અને જ્ઞાતિએ સોની હતા. તેઓ વેદાંતી કવિ છે. ગુજરાતના જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓમાં તેઓ શ્રેષ્ઠ છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાનો સુભગ સમન્વય એમની કવિતામાં સુપેરે પ્રગટ થતો જોવા મળે છે. વેદાંતદર્શન તેમજ જીવનના અનુભવોથી પ્રૌઢ બનેલો જ્ઞાનવિચાર એમની કવિતાનું આભૂષણ છે.

જીવનમાં એક પછી એક થયેલાં સ્વજનોનાં મૃત્યુ, ધર્મની બહેન જમનાએ સોનાના હાર સંબંધી ઉઠાવેલી શંકા તેમજ ટંકશાળના ઉપરી તરીકે હલકી ધાતુ ભેળવવા અંગે તેમના પર આવી પડેલા આળને કારણે તેઓ એકાંતપ્રિય, ગંભીર તેમજ વૈરાગી થઈ ગયા હતા.

'પંચીકરણ', 'ગુરુશિષ્યસંવાદ', 'અનુભવબિંદુ' તેમજ 'અખેગીતા' તેમની નોંધપાત્ર રચનાઓ છે, જોકે એમના છપ્પાઓને કારણે તેઓ વિશેષ જાણીતા અને લાકપ્રિય છે. સમાજનાં સામાજિક દૂષણો, પાખંડ, ઢોંગ, રૂઢિચુસ્તતા, કર્મકાંડ, દેહદમન, આચારજડતા, સાંપ્રદાયિક જડતા, પાખંડી ગુરુઓ સામે અખાએ તીખા પ્રહારો-કટાક્ષો કર્યા છે. દૂષણો પ્રતિ શબ્દબાણ છોડતાં એમની ભાષા અર્થઘન અને ઓજસ્વી લાગે છે. છપ્પા દ્વારા સામર્થ્ય અને ગૌરવ પ્રગટ કરતી તેમની ભાષાને કારણે અખાનું સ્થાન સાહિત્યમાં હંમેશાં મોખરે રહેશે.

છપ્પા એ છ ચરણ ધરાવતો કાવ્યપ્રકાર છે. અખાએ મોટેભાગે છપ્પામાં ચોપાઈ છંદનો ઉપયોગ કર્યો છે. મધ્યકાળ તેમજ અર્વાચીન કાળમાં કટાક્ષ અને સદાચાર-બોધ માટે છપ્પાનો ઉપયોગ થયો છે.

પહેલા છપ્પામાં અનુભવ-જ્ઞાનનો મહિમા કરવામાં આવ્યો છે. કવિએ અનુભવરૂપી પાંખ જેમની પાસે છે તેમણે સંસારની આંટી-ઘૂંટીથી ડરવા જેવું નથી એ વાત ઉંદર અને પંખીના દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવી છે.

બીજા છપ્પામાં ભાષાને ગૌણ ગણી, ભાવનાનું મૂલ્ય કરવામાં આવ્યું છે. યુદ્ધમાં ભાષાથી નહીં પણ બળથી જ જિતાય છે! શિષ્ટ એવી સંસ્કૃત ભાષા સામે પ્રાકૃત-તળ-બોલીની અર્થક્ષમતા ચીંધી આપતો અખો મૂળાક્ષરના બાવન અક્ષરથી ઘેરાયેલા સંસારથી મુક્ત થઈ, પરમ તત્ત્વરૂપી ત્રેપનમા અક્ષરને આરાધવાની અનુભવજન્ય વાત કરે છે.

છપ્પા

1. આવી નગરમાં લાગી લાય, પંખીને શો ધોખો થાય?
ઉંદર બિચારા કરે શોર, જેનું નહીં ઊડવાનું જોર.
અખા જ્ઞાની ભયથી ક્યમ ડરે, જેની અનુભવ-પાંખ આકાશે ફરે?

2. ભાષાને શું વળગે, ભૂર ! જે રણમાં જીતે તે શૂર
સંસ્કૃત બોલ્યે શું થયું? કોઈ પ્રાકૃતમાંથી નાસી ગયું?
બાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો જાણે પાર.

શબ્દાર્થ

લાય આગ **ધોખો** ફરિયાદ **શોર** અવાજ **ભય** ડર **કયમ** કેમ **ભવ** ભય **વળગે** બાઝે, લપેટાય **ભૂર** મૂર્ખ, લુચ્ચું **શૂર** બહાદુર, પરાક્રમી **પ્રાકૃત** (સંસ્કૃત ઉપરથી ઉતરી આવેલી) લોકભાષા

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-એક વાક્યમાં લખો :

(1) નગરમાં આગ લાગવાથી કોણ ભય અનુભવતું નથી?

(2) ઉંદર શા માટે શોર કરે છે?

(3) કોની અનુભવરૂપી પાંખ આકાશમાં વિહરે છે?

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

(1) પહેલા છપ્પા દ્વારા અખો શું કહેવા માગે છે?

(2) બીજા છપ્પા દ્વારા અખો શી પ્રેરણા આપે છે?

(3) 'બાવનનો સઘળો વિસ્તાર' એટલે શું?

3. મુદ્દાસર નોંધ લખો :

(1) 'આવી નગરમાં લાગી લાય' છપ્પા દ્વારા રજૂ થયેલા જ્ઞાનના મહિમા વિશે નોંધ લખો.

(2)ભાષા વિશેના અખાના વિચારો વિશે નોંધ લખો.

* * *

શામળ

(18મું શતક)

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિ શામળ સૌથી વધુ લોકપ્રિય પદ્યવાર્તાકાર છે. અમદાવાદના ગોમતીપુર (વેંગણપુર)ના તેઓ વતની હતા. કથાકારનો તેમનો વ્યવસાય હતો. સંસ્કૃત, વ્રજ તેમજ ફારસી ભાષા ઉપર તેમનું પ્રભુત્વ હતું. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમજ અપભ્રંશકાળની કથાઓનો આધાર લઈને તેમણે પદ્યવાર્તાઓ લખી છે. પ્રેમ અને પરાક્રમના અદ્‌ભુતરસથી એમની કથાઓ ભાષા અને ભાવક બંનેને સમૃદ્ધ કરે છે. શામળે એમની પદ્યવાર્તાઓમાં સમસ્યા-ઉખાણાં તેમજ નીતિબોધના છપ્પાઓની રસમય ગૂંથણી કરી છે.

'મદનમોહના', 'વેતાલપચ્ચીસી', 'નંદબત્રીસી', 'સૂડા-બહોતરી', 'ચંદ્ર-ચંદ્રાવતી', 'પદ્માવતી' જેવી પદ્યવાર્તાઓ દ્વારા શામળે સમાજને ધર્મ, નીતિ તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બહુજનસમાજનું મનોરંજન દ્વારા બોધ આપવાનું શૈક્ષણિક કાર્ય શામળે કર્યું છે.

ઉખાણું માનવીની બુદ્ધિને કસે છે. વસ્તુ કે વ્યક્તિની લાક્ષણિક્તા ઉખાણામાં રજૂ થાય છે, જેને આધારે જે-તે વસ્તુ કે વ્યક્તિનું નામ (જવાબરૂપે) શોધવાનું હોય છે.

પહેલું ઉખાણું પડછાયા વિશેનું છે. કવિ ચતુર નરને તેનો ઉત્તર આપવા કહે છે. પડછાયાને 'અચરત'(અચરજ) કહે છે!- કારણ કે, જેવો દેહ તેવો જ પડછાયો છે. શરીર પર તો ચામડી છે, હાડકાં છે, લોહી છે પણ પડછાયામાં તો આમાંનું કશું જ નથી ને છતાં 'પડછાયો' કવિને મન આશ્ચર્ય છે. પડછાયાની લાક્ષણિકતા ઉખાણામાં દર્શાવી છે અને તેનો ઉત્તર આપવા જણાવાયું છે.

બીજું ઉખાણું દર્પણ (અરીસા) વિશેનું છે. દર્પણને સરોવરની ઓળખ આપ્યા પછી, એ સરોવરનું જળ કોઈ પીતું ન હોવાનું અને સરોવર કાંઠે કોઈ પંખી આવતું ન હોવાનું જણાવી કવિએ જવાબ વિશે જિજ્ઞાસા જન્માવી છે. વળી, સરોવર પાસે જનારા અનેક લોકો તેમાં ડૂબ્યા છે એવી રહસ્યમમતા પણ કવિએ રચી છે. અરીસામાં જોઈ, રૂપની પાછળ ઘેલા થનારા અનેક લોકો આ તરફ આંગળી ચીંધીને, કવિ અંતે પતિ પાસે અરીસો મંગાવતી નાયિકા દ્વારા અરીસાથી યૌવનને પૂર્ણતા મળતી હોવાનો સંકેત કરે છે.

ઉખાણાં

1. ચતુર નર તું ચેત, એક અચરત મેં દીઠું;
સુંદર રૂપ સ્વરૂપ, અધિક અમૃતથી મીઠું;
કાયા ઉપર હાડ, હાડ પર વાળ ભણીજે;
વાળ ઉપર છે રુધિર, સુગુણ તેના જ ગણીજે.
ખરી તે ઉપર તો ખાલ છે, ખાલ ઉપર વાળ જ નથી;
વળી મુખમાંથી અમૃત ઝરે, શામળ કહે કહો કથી.

(પડછાયો)

2. સરસ સરોવર એક, ભર્યું છે નિર્મળ નીરે;
પીએ નહિ કોઈ પંથી, હંસ નવ બેસે તીરે.

તે સર સમીપ જાય, બૂડે જન જોતાં ઝાઝા;
દુઃખ ન પામે દેહ, રહે તરબીબે તાજા,
કવિ શામળ કહે છે કારમું, હોંશીજનને હિત હશે;
સ્વામી લાવો સોહામણું, તો સોળે પૂરા થશે.

(દર્પણ)

શબ્દાર્થ

અચરત અચરજ, વિસ્મય **અધિક** વધારે **હાડ** હાડકાં,અસ્થિ **રુધિર** લોહી,રક્ત **ખાલ** ચામડી

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-એક વાક્યમાં લખો :

(1) કવિએ કયું અચરજ જોયું?
(2) કાયા ઉપર શું શું રહેલું છે?
(3) હંસ કોની પાસે બેસતા નથી?
4. કવિએ કોને સરોવર કહ્યું છે?

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

(1) પહેલા ઉખાણા દ્વારા કવિ શું કહેવા માગે છે?
(2) બીજા ઉખાણા દ્વારા કવિ શું કહેવા માગે છે?

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- કૂટપ્રશ્નો, કોયડા, ઉખાણાં અને જોડકણાં મિત્રો તેમજ પરિવારજનો પાસેથી મેળવીને હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.
- કોઈ એક ઉખાણું પસંદ કરીને પ્રાર્થનામાં રજૂ કરો.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- અખાનો પરિચય આપી, તેમના અન્ય છપ્પાઓ કહી સંભળાવો.
- અન્ય કૂટપ્રશ્નો, કોયડા, જોડકણાં, ઉખાણા વગેરે વિદ્યાર્થીઓને કહી સંભળાવો.
- 'ભણ્યા પણ ગણ્યા નહીં' એ ભાવ સમજાવતાં નાટક-સંવાદ રજૂ કરીને જીવનમાં અનુભવનું મહત્ત્વ સમજાવો.
- શામળનાં અન્ય ઉખાણાં મેળવી વિદ્યાર્થીઓને પૂછો.

•

6 સુંદરીની શોધ

જયશંકર ભોજક

(જન્મ : 30-1-1889; અવસાન : 22-1-1975)

આત્મકથાકાર જયશંકર ભૂદરદાસ ભોજક 'સુંદરી' નો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતના એમના વતન વિસનગરમાં થયો હતો. એમનો અભ્યાસ માત્ર બે ધોરણ સુધીનો હતો. ઈ.સ.1898 થી 1901 કલકત્તા ઉર્દૂ નાટક મંડળીમાં, ઈ.સ. 1901 થી 1932 મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી સાથે સંકળાયેલા રહ્યા. ઈ.સ. 1948 થી 1962 સુધી અમદાવાદ રંગભૂમિની આબોહવા સર્જવામાં સક્રિય બન્યા. ઈ.સ. 1964 માં મુંબઈમાં મળેલા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બાવીસમા અધિવેશનમાં કળાવિભાગના પ્રમુખ બન્યા. ઈ.સ. 1951માં રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને 1971માં પદ્મવિભૂષણનો ઈલકાબ મળ્યો હતો.

જૂની રંગભૂમિના સુવિખ્યાત નટ 'સુંદરી'ની આત્મકથા 'થોડાં આંસુ, થોડાં ફૂલ'માંથી આ પાઠ લેવામાં આવ્યો છે. તેમણે તેમનું નટજીવન 'મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી'માં વીતાવ્યું. ઈ.સ. 1901માં ભજવાયેલ 'સૌભાગ્યસુંદરી' નાટકમાં માત્ર 12 વર્ષની ઉંમરે તેમણે ભજવેલી 'સુંદરી બાલા'ની પ્રથમ ભૂમિકામાં જ સહજ, સરલ, લાવણ્યમય અભિનય પરથી તેમની ઓળખ કાયમ માટે 'સુંદરી' બની ગઈ. મુંબઈના ગેઈટી થિએટરમાં સળંગ બત્રીસ વર્ષ સુધી નાટકોમાં સ્ત્રીનાં વિવિધ પાત્રો ભજવી તેમણે પ્રેક્ષકોની અપાર ચાહના મેળવી. 'નટમંડળ, અમદાવાદ'ના ઉપક્રમે 'મેનાગુર્જરી' ઈત્યાદિ નાટકોના દિગ્દર્શનને અનુલક્ષીને આજીવન અભિનયના ક્ષેત્રે ઈ.સ. 1957માં રાષ્ટ્રપતિ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો.

પોતે પુરુષ હોવા છતાં સ્ત્રીનો અભિનય ક્યાંથી અને કેવી રીતે શીખતા ગયા તેના સ્વાનુભવનાં કેટલાંક બિંદુઓ પ્રસ્તુત પાઠમાં વર્ણવાયાં છે. શ્રી જયશંકર ભોજક અલ્પશિક્ષિત હોવાથી, પોતે બોલતા ગયા અને ડૉ. સોમભાઈ સી. પટેલ તથા ડૉ. દિનકર જયશંકર ભોજક લખતા ગયા અને ભાષાદૃષ્ટિએ મઠારતા ગયા, એ રીતે આ આત્મકથા એનો કાવ્યાત્મક શબ્દદેહ પામી.

'સૌભાગ્યસુંદરી' નાટક બહાર પાડ્યા પછી, મંડળીને વધારે સારી આવક કરી આપવા, બાપુલાલ જૂનાં નાટકોને, મારી ભૂમિકાને કેન્દ્રમાં રાખી, ઝડપથી મૂકવા માગતા હતા, આથી 'સૌભાગ્યસુંદરી' પછી આરામના આઠેક દિવસ શેઠ ગોપાળદાસ અમને માથેરાન ફરવા લઈ ગયા હતા. ત્યાં બાપુલાલ મારી પાસે 'વિક્રમચરિત્ર'ની 'રંભા દૂધવાળી'ની ભૂમિકા તૈયાર કરાવતા હતા. તેમાં મેં મારો દૃષ્ટિકોણ ક્રમે ક્રમે ઉમેરવા માંડ્યો. પ્રથમ તો સસરા વિક્રમ સાથે (થયેલી ચર્ચા પ્રમાણે) સ્ત્રીચરિત્ર છે એ સાબિત કરવાનું પ્રત્યેક પ્રસંગે હું મગજમાં રાખીને આગલા-પાછલા દૃશ્યોમાં અભિનય કરતો. રંભા દૂધવાળી બનીને પોતાના પતિ (વિક્રમના પુત્ર) રાજરતન પાસે આવે છે, ત્યારે એને પોતાના આકર્ષણથી આકર્ષવો અને જ્યારે આકર્ષાય ત્યાર પછી સ્ત્રીઓચિત રીતે નકાર કરવો અને જેમ જેમ નકારથી આકર્ષણ વધતું જાય, તેમ તેમ નકારની માત્રા પણ વધારતા જવી અને છેવટે લાચાર થઈ અને જાણે કોઈ ઉપાય ન હોય તે રીતે આકર્ષણથી વશ થઈ, રાજરતનની માગણીનો સ્વીકાર કરવો. આ બધી વાતોને ક્રમબદ્ધ રીતે અને ચઢિયાતા ક્રમે ઉપસાવી ભજવતો. પ્રસ્તુત નાટકનું 'કોઈ દૂધ લ્યો દિલરંગી' ગીત ખૂબ મશહૂર થયું હતું અને લોકજીભે રમતું થયેલું. કેટલીક મિલોએ સાડી અને ધોતિયાની કિનાર ઉપર એની પંક્તિઓ છપાવેલી.

'જુગલ જુગારી' નાટકની નાયિકા 'લલિતા'ની ભૂમિકામાં મારું મન એટલું તરબોળ થયું હતું કે એક વખત જે પતિ આટલો પ્રેમ કરતો હતો તે જ પતિ જુગારના છંદને લીધે પત્નીની સામે પણ જોતો નથી અને પત્નીને ફોસલાવી-મનાવીને એના બાળકના નામે મૂકેલું ધન પણ લઈ લેવા એની સહી કરાવી લેતો. આથી મારા મનમાં 'લલિતા'ની ભૂમિકાનો સમગ્ર ખ્યાલ ઊભો થયો અને સરળ વાચિક અભિનય વખતે મારી આંખમાંથી દડ દડ આંસુ સરવા લાગ્યાં અને છેલ્લા શબ્દો તો ઉચ્ચારવા પણ કઠણ થઈ પડ્યા. બાપુલાલ નાયકે મને ઉત્સાહિત કરતાં કહ્યું કે જે અસર અત્યારે તને થઈ છે તે જ અસર પ્રેક્ષકો પર થશે, એની હવે તારે ખાતરી રાખવી, અને આવી અસર ઊભી કરવી એ જ નટનું કર્તવ્ય છે. હું લલિતાની ભૂમિકાને સાવ નિરક્ષર પણ નહીં અને ડિગ્રીધારી શિક્ષિત પણ નહિ, છતાં સંપૂર્ણ સમજવાળી નારી કલ્પતો હતો.

દર સિઝનમાં બાબુભાઈ શેઠ મુંબઈનાં પરાઓમાં રહેવા જતા. આ વખતે તેઓ મુંબઈ અંધેરીમાં કુંવરબાઈના બંગલામાં ચાર માસ માટે રહેવા ગયા હતા. ત્યાં અમે પણ દર અઠવાડિયે બે-ત્રણ દિવસ માટે જતા. આ સમય દરમિયાન એક દિવસે અચાનક જ મને લલિતાની ભૂમિકાનો આદર્શ જડી આવ્યો. બાબુભાઈને મળવા એક કુમારિકા આવવાનાં હતાં, જે ભવિષ્યમાં એમના સંબંધીનાં પત્ની થવાનાં હતાં. આની જાણ એ કન્યાને હતી, તેટલી જ જાણ શ્રી બાબુભાઈને તેમજ તેમનાં પત્ની

કૃષ્ણાબહેનને પણ હતી, આથી એમણે ભાવિ વધૂનો સત્કાર કરવા માંડયો.

આ સત્કાર સ્વીકારતાં કન્યાના મુખ ઉપર શરમના શેરડા પડતા. મુખ હસી હસી જતું અને છતાં ઠાવકાપણું તે સાચવી લેતાં હતાં. આ જોઈ, મને 'લલિતા'ના 'જુગલ' સાથેના પ્રથમ મિલાપ સમયની ગૂંચ આપોઆપ ઉકલી ગઈ. વળી એમની વસ્ત્રપરિધાન કરવાની રીત સપ્રમાણ અને છટાદાર હતી. 'લલિતા'ના પોશાકનો ઉકેલ પણ મને મળી ગયો. મને એ કન્યા સાથે વાતચીત કરવાની ઈચ્છા થઈ હતી. એમની પાસેથી મારે કેટલીક વાતો જાણવી હતી. બે-ત્રણ દિવસના પરિચયથી થોડીક વાતચીત કરી શકું એવી હિંમત મારામાં અને તેમનામાં પણ આવી હતી.

એક નમતે બપોરે દીવાનખાનામાં તેઓ પોતાના પોલકાની બાંયોની બો બાંધતાં હતાં. મારા ઓરડામાંથી પ્રવેશી મેં પ્રશ્ન કર્યો; 'બહેન, પોલકાનું શું કરી રહ્યાં છો? તમે પોલકાં ક્યાં સીવડાવો છો? મને તેનું ઠેકાણું આપશો? પોલકાના કલર સાથે આ બોનો કલર ખૂબ સરસ રીતે જામે છે.' એ બહેને હસીને મને છૂટથી જવાબ આપ્યો અને દરજીનું ઠામઠેકાણું પણ બતાવ્યું.

એ વખતે એમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે હું મારું અવલોકન એમને રંગમંચ ઉપર ઉતારવા માટે કરી રહ્યો છું. તેમ સાંગોપાંગ એ જ હસતું મોઢું, એ જ સંકાચ અને છૂટથી આપેલા જવાબ- તે બધું જ હું 'લલિતા'ની ભૂમિકામાં ઉતારવાનો છું. આમ બે-ત્રણ દિવસમાં મારા અવલોકનથી 'લલિતા'ની ભૂમિકા માટે હું ઘણું ઘણું શીખીને આવ્યો હતો.

ત્યાર પછી આ નાટક, તાલીમ થયા બાદ તા. 26-7-1902 ને મંગળવારની રાત્રિએ પહેલ-વહેલું ભજવાયું હતું.

પ્રેક્ષકગૃહની આગલી જ હરોળમાં બાબુભાઈ અને તેમનું કુટુંબ તથા અમારા મિત્ર વિઠ્ઠલદાસ અને હરકિશનદાસ બેઠેલા હતા. નાટક પૂરું ભજવાઈ રહ્યા પછી નાટકની થયેલી અસર મને અને બાપુલાલને કહેવા માટે બાબુભાઈ થોભ્યા હતા. અમે અમારા વેશ ઉતારી નાખી એમની પાસે ગયા ત્યારે નાટક ખૂબ સરસ રીતે ભજવાયાના અને લોકો ઉપર ખૂબ મોટી અસર થયાના સમાચાર અમને મળ્યા. આ વખતે કૃષ્ણાબહેન એકાએક એમના પતિને કહેવા લાગ્યાં, 'શેઠ, આ લલિતા તો જાણે અસલ આપણી ગુલાબ. એવું જ હસવું, એવું જ બોલવું અને એનાં જ વસ્ત્રોની સજાવટ કરી હતી કે હું તો ભ્રમમાં જ પડી ગઈ કે આપણી ગુલાબ રંગમંચ ઉપર ક્યાંથી આવી?'

આ સમય દરમિયાન મારા અભિનયગુરુ બાપુલાલ નાયક અને હું સવારે ચોપાટી પર ફરવા ગયા હતા. રસ્તામાં બાપુલાલે મને કહ્યું, 'આજે આખી રાતનો ઉજાગરો થયો.' મારાથી સહજ બોલાઈ જવાયું, 'અરે, શાથી?' તેમણે કહ્યું, ''સરસ્વતીચંદ્ર''નો ચોથો ભાગ બહાર પડયો છે. વાંચવામાં એટલો રસ પડયો કે આખી રાતનો ઉજાગરો થયો. એટલે મેં કુતૂહલથી પૂછયું. ''સરસ્વતીચંદ્ર!'' એવું લાંબુ નામ શું છે? તે વખતે મારી ઉંમર આશરે બાર વરસની હતી. તેમણે થોડી સમજણ પાડી, આ એક નવલકથા છે. લેખકે ચોથો ભાગ બહુ જ મોડો બહાર પાડયો. હું ચોથા ભાગની રાહ જોતો હતો. વાંચવામાં ખૂબ મજા આવી. મેં પૂછ્યું, 'તેના ચાર ભાગ છે? તો તો તેનો પહેલો ભાગ આપણે ત્યાં હશે?' તેમણે કહ્યું, 'હા, છે.' મેં પૂછ્યું, 'હું તે વાંચુ?' તેમણે કહ્યું, 'વાંચજે.' આ પછી આ નવલકથા શું છે? તે જાણવાની મને સહેજ ઉત્કંઠા થઈ અને તેમની પાસેથી જ પહેલો ભાગ લઈ મેં તે નવલ વાંચવાનું શરૂ કર્યું. ક્રમે ક્રમે તેના ચારે ભાગ સમયે સમયે કરીને સાત વાર વાંચ્યા. એવું એ નવલકથાનું કામણ હતું. મારી શક્તિ ઉપરાંત કઠણ ભાષા, પ્રેમની આંટીઘૂંટી, વિરહની વેદના, રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિ, અનેક આડકથાઓ અને અનેક તળ ગુજરાતનાં સુરેખ રીતે આલેખાયેલાં પાત્રો વાંચી કથા પૂરતો ભાગ શરૂઆતમાં સમજાવા લાગેલો.

પેલી કુમુદસુંદરી, કુસુમ, ગુણસુંદરી તેમ જ અલકકિશોરી, સૌભાગ્યદેવી, મેનારાણી, ચંદ્રાવલીમૈયા - એ સર્વ પાત્રોએ મારા મન ઉપર ભારે અસર કરી. તેમના નારીત્વની મારા ઉપર ઘેરી છાપ પડી. ગુજરાતની જે નારીની શોધમાં હું હતો તેનાં અહીં દર્શન થતાં, હું તો અલૌકિક સૃષ્ટિમાં વિહરવા લાગ્યો. મને સમજાયું કે હું જે 'સુંદરી'ની શોધમાં છું તે તો આ નવલના પાને પાને આલેખાયેલી છે. એના અભ્યાસ માટે મેં એક નવી રીત શોધી કાઢી.

નવલકથાકારે આ પાત્રોનાં કરેલા વર્ણન પ્રમાણે અરીસાની આગળ હું નવલકથાને લઈને મોટેથી વાંચતો અને પાત્રોનો અભિનય અરીસામાં જોતાં જોતાં ભજવતો હતો અને એ દ્વારા પાત્રોના હૃદયના ભાવ સાથે મારા ભાવોનું સમત્વ પ્રાપ્ત કરવા મથતો હતો. આ અભ્યાસનું મારા પૂરતું પરિણામ એ આવ્યું કે કુમુદસુંદરીની ભૂમિકા ભજવવાનો મને મનોરથ જાગ્યો. થોડાં વર્ષ પછી અમારી મંડળીવાળાઓએ સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈને ''સરસ્વતીચંદ્ર''નું નાટ્યરૂપાંતર કરી આપવાની વિનંતી કરી. તે જ પ્રસંગે તેમણે સામેથી સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ તરીકેની અનુક્રમે બાપુલાલ નાયક અને મારી છબીઓ નવલકથામાં મૂકવા માટે માગી. કોઈ કારણથી અમારી છબીઓ અમારી મંડળીવાળાઓએ એમને મોકલી જ આપી નહિ.

પરંતુ કેટલાક સમય પછી ગોવર્ધનરામભાઈએ સરસ્વતીચંદ્રના નાટ્યરૂપાંતરનો પહેલો અંક અમારી મંડળીને મોકલી આપ્યો. આ અંકમાં તેમણે સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ચોથામાં આવતાં 'ઘેલી મારી કુસુમ'વાળા પ્રસંગ પછી વાર્તાનો તંતુ લંબાવીને વસ્તુ મૂક્યું હતું. તેમાં સરસ્વતીચંદ્રને ચોપાટી ઉપર ભાષણ કરતો અને લોકહિતની વાતો કરતો આલેખ્યો હતો, એટલું મને અત્યારે યાદ છે. ગમે તે કારણે અમારી મંડળીવાળાને આ નાટક મુંબઈની પ્રજાને ગમશે નહિ એમ લાગવાથી ભજવવાનું રુચ્યું નહિ અને નાટકનું કામ આગળ ચાલ્યું નહિ. આથી કુમુદ થવાનો મારો મનોરથ મનમાં જ રહી ગયો. સાથે સાથે તેની ભજવણીનો મારો અભ્યાસ પણ અધૂરો જ રહી ગયો.

આ ઉપરાંત, મારા અભ્યાસ માટે, 'સરસ્વતીચંદ્ર'માં ''બુદ્ધિપ્રકાશ'' માસિકનો ઉલ્લેખ થયો છે, એટલે હું 'બુદ્ધિપ્રકાશ' મેળવીને વાંચવા લાગ્યો. મને જેટલો સમય મળતો હતો તેમાં ગુજરાતી નવલકથાઓ, કાવ્યો, નિબંધો વગેરે સાહિત્યનાં પુસ્તકો વાંચવામાં ગાળતો હતો. આ રીતે મારો અભ્યાસ હું વધારતો હતો અને મારી અભિનયની ગૂંચો હું ઉકેલતો હતો. વળી 'સૌભાગ્ય-સુંદરી'ની 'સુંદરી'ની ભૂમિકાને વધુ જીવંત બનાવવા શેકસપિયરની 'ડેસ્ડીમોના' અને 'માલતીમાધવ'ની 'માલતી'નો અભ્યાસ મેં કરી લીધો હતો.

આ બધાને પરિણામે મારા મનમાં ભજવણીનો એક ચોક્કસ ક્રમ ઊભો થયો હતો અને મારે કહેવું જોઈએ કે છ માસને અંતે જ 'સુંદરી'ની ભૂમિકાને પૂરેપૂરી સમજીને ભજવતો થઈ ગયો હતો.

સમાજની બહેનો 'સુંદરી'નું અનુકરણ કરતી હતી એ વાત તદ્દન સાચી છે, પણ ખરી રીતે આ બધું જ મારી ગુરુ કહું તો ચાલે તેવી બહેનો પાસેથી જ શીખ્યો હતો અને તેમાં મારી સમજ ઉમેરીને તેમને હું પાછું આપતો હતો. લોકો તેને કલાનો નમૂનો સમજીને સ્વીકારતા. આવી બહેનો જ્યારે મુંબઈની ચોપાટી ઉપર ફરવા નીકળતી અને હું તે વખતે મારા શુભેચ્છક મિત્રો સાથે ગાડીમાં જતો હોઉં ત્યારે તેઓમાંથી કોઈ બોલી ઊઠતું 'જો, જો પેલી સુંદરી જાય' અને મારા સામું જોઈને હસતાં અને ઈશારામાં એમ સમજાવતાં કે આ 'સુંદરી'નું જ અનુકરણ થઈ રહ્યું છે ત્યારે હું નમ્રપણે હસતો અને મનમાં સંતોષ તેમ જ રોમાંચ અનુભવતો અને રંગભૂમિના આ જાતના વિજયથી સંતોષ અનુભવતો હતો.

'સૌભાગ્યસુંદરી' નાટકની રજૂઆતના બીજા દિવસથી જ ઘણા પ્રેક્ષકો મને ભેટસોગાદ આપી ગયેલ. આ વખતે મને એક જ વાત સમજાયેલી કે સ્ત્રીના શ્રેષ્ઠ ભાવોનું પ્રદર્શન લોકોને પ્રિય છે અને આ પ્રગટેલી ચેતનાએ અજ્ઞાત રીતે મને અનુકરણ કરતો કરી મૂકેલો.

આ સફળતાની પાછળ ઈશ્વરીય કૃપા પણ ઘણીય હશે એમ માનું છું. એક ક્ષણ... જ્યારે જયશંકરે સ્ત્રીનો પોશાક ધારણ કર્યો ત્યારે એક પુરુષ જાણે સુંદરીમાં પલટાતો હોય એમ મને લાગ્યું. પુરુષનું સ્ત્રીમાં રૂપાંતર કે અવાંતર નહિ પરંતુ સ્ત્રી-ભાવોના પ્રગટીકરણ માટે કળા-સ્વરૂપ ઘડવાનો પરમ પુરુષાર્થ. મેં મારામાંથી એક સુંદર નવયૌવનાને છૂટી પડતાં જોઈ. જેનાં ઘાટીલાં, મદભર અંગોમાંથી યૌવન નીતરે છે, જેની છટામાં સ્ત્રીનું લાવણ્ય મહેંકી રહ્યું છે, જેની આંખોમાંથી સ્ત્રી-સહજ ભાવો ઊભરાયા કરે છે, જેની ચાલમાં ગુજરાતણનો ઠસ્સો પ્રગટે છે. જે પુરુષ નથી, એક માત્ર સ્ત્રી જ છે... સ્ત્રી જ છે એવી એક છબીને મેં અરીસામાં જોઈ. એ સૌભાગ્યસુંદરી કે કુમુદસુંદરી? અંતરનું પ્રતિબિંબ પાડતો અરીસો બોલતો હતોઃ આ જયશંકર નથી. લજ્જાથી ગરવી ગુજરાતણ છે. એ લહેકો, એ અભિનય, એ કામણ. શરીરના અંગ-પ્રત્યંગમાં મધુર ઝણઝણાટી પેદા થઈ ચાલી ગઈ. ઘડીભર મને એમ થયું કે હું પુરુષ નથી જ.. નથી જ. સ્ત્રી થતાં મને સહજ સંકોચ શરૂઆતમાં થયો હતો. હવે એમ જ લાગ્યું કે હું સ્ત્રી જ છું. આ અવાંતર પ્રક્રિયાએ જ મને... મારામાં રહેલા નટને સાકાર થવામાં યારી આપી છે, પરંતુ અવસ્થાની અનુકૃતિને ઝીલનારો અને અનુભવનારો પ્રેક્ષકવર્ગ ન હોત તો? મારા હજારો પ્રેક્ષકોએ મને 'સુંદરી' બનાવ્યો છે, એ વાતની હું સગર્વ નોંધ લઉં છું. કદરદાન પ્રેક્ષકો વગર... ...માત્ર એકલો અટૂલો જયશંકર!!

શબ્દાર્થ

સ્ત્રીઓચિત સ્ત્રીને શોભે એવો **પોલકું** સ્ત્રીઓને પહેરવાનું વસ્ત્ર **બો** બાંધવામાં વપરાતી દોરી **સાંગોપાંગ** અંગ-ઉપાંગ સહિત (અહીં) એ જ પ્રકારનું **ઉત્કંઠા** તીવ્ર ઈચ્છા, આતુરતા **કામણ** વશીકરણ (અહીં) મોહિની લગાડવી તે **અલૌકિક** અસામાન્ય, અદ્ભુત **ભાવોનું સમત્વ પ્રાપ્ત કરવું** (અહીં) લાગણીઓ પર સમતા પ્રાપ્ત કરવી **શેકસપિયર** જાણીતો અંગ્રેજ કવિ-નાટ્યકાર **અવાંતર** અંદરનું **અનુકૃતિ** અનુકરણ, નકલ **કદરદાન** કદર કરે કે જાણે એવું, ગુણજ્ઞ

રૂઢિપ્રયોગો

મનોરથ મનમાં રહી જવો મનની ધારણા-મુરાદ પૂરી ન થવી **રોમાંચ અનુભવવો** (લાગણીથી) શરીર ઉપરનાં રૂવાં ઊભા થયાની અનુભૂતિ થવી

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-એક વાક્યમાં લખો :

(1) મંડળીને વધુ આવક કરી આપવા બાપુલાલ શું કરવા માગતા હતા?

(2) 'વિક્રમચરિત્ર'માં જયશંકરે કોની ભૂમિકા ભજવી હતી?

(3) મિલોએ કઇ પંક્તિનો જાહેરાત તરીકે ઉપયોગ કર્યો?

(4) જયશંકર સુંદરીના અભિનય ગુરુ કોણ હતા ?

(5) બાપુલાલને આખી રાતનો ઉજાગરો શાથી થયો હતો ?

(6) 'સુંદરી'ના પાત્રને જીવંત બનાવવા જયશંકરે શું કર્યું હતું?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) બાપુલાલે નટના કર્તવ્ય અંગે જયશંકરને શું કહ્યું ?

(2) કૃષ્ણાબહેને એમના પતિને નાટક જોયા પછી શું કહ્યું ?

(3) 'સરસ્વતીચંદ્ર' બાપુલાલે કેટલી વાર વાંચી? તેમાંથી શું સમજાવા લાગ્યું ?

(4) બાપુલાલના મનોજગત પર કયાં કયાં પાત્રોએ અસર કરી હતી ?

(5) જયશંકર સુંદરીની શોધ ક્યારે પૂર્ણ થઈ ?

(6) જયશંકરની કુમુદ બનવાની ઈચ્છા શાથી અધૂરી રહી ગઈ ?

(7) જયશંકર પોતાના અભિનયની ગૂંચો શી રીતે ઉકેલતાં હતાં ?

(8) 'સુંદરી'ની ભૂમિકાને જયશંકર ક્યારે ન્યાય આપી શક્યા ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

(1) જયશંકરની 'સુંદરી' સુધીની રૂપાંતરયાત્રા તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

(2) સ્ત્રીના વેશને યથાતથ ભજવવા માટે જયશંકરે કેવા-કેવા પ્રયત્નો કર્યા હતા તે જણાવો.

(3) '' 'સુંદરીની શોધ' એ પરકાયા પ્રવેશની પ્રક્રિયાનું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડતો આત્મકથાખંડ છે-'' આ વિધાનની પાઠને આધારે ચર્ચા કરો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- જયશંકર સુંદરીનો નટ-અભિનેતા તરીકે કેવી રીતે વિકાસ થયો તે વિશે ૧૫-૨૦ લીટી લખો.
- 'સત્યના પ્રયોગો'- ગાંધીજીમાંથી 'હાઈસ્કૂલમાં' પ્રકરણ વાંચો
- આત્મકથા એટલે શું ? તમારા શિક્ષક પાસેથી જાણો.
- તમારા જીવનનો યાદગાર પ્રસંગ તમારી ભાષામાં લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

ભાષા દ્વારા આપણાં ભાવ-વિચાર-સંવેદન-લાગણી પ્રગટ થાય છે. એ ભાવ-વિચારના પ્રગટીકરણનો આધાર લેખક કેવી રીતે-ભાતે ભાષા પ્રયોજે તેના પર રહે છે. આ એકમમાં લેખકે પોતાના ભાવોનું-લાગણીઓનું બયાન પ્રયુક્તિથી આપણી સામે મૂક્યું છે.

'એક ક્ષણ... જ્યારે જયશંકરે સ્ત્રીનો પોશાક ધારણ કર્યો ત્યારે એક પુરુષ જાણે સુંદરીમાં પલટાતો હોય એમ મને લાગ્યું.

તમે અહીં જોઈ શકશો કે 'આત્મકથા' તો હંમેશાં ત્રીજા પુરુષ એકવચન 'હું'થી જ લખાતી હોય છે પણ વાતને વધારે અસરકારક બનાવવા ક્યારેક પ્રથમ પુરુષ 'તે'નો ઉપયોગ થતો હોય છે. અહીં લેખકને પોતાના પુરુષ-દેહનું રૂપાંતરણ જાણે સ્ત્રીમાં થઈ રહ્યું હોય તેવું બતાવવા આવી પ્રયુક્તિ વાપરી છે. અહીં ભાવપક્ષને મજબૂત રીતે આપણી સામે પ્રત્યક્ષ થતો બતાવ્યો છે. સમાન લાગતાં આ ત્રણ ટૂંકાં વાક્યો ધ્યાનથી વાંચો. એ પણ અધૂરાં.

'...જે પુરુષ નથી, એક માત્ર સ્ત્રી જ છે..સ્ત્રી જ છે '

'ઘડીભર મને થયું કે હું પુરુષ નથી જ... નથી જ.'

તમે જોઈ શકશો કે બન્ને વિધાનોમાં ' જ ' નિપાતની ભૂમિકા બહુ મહત્ત્વની છે. મારા હજારો પ્રેક્ષકોએ મને સુંદરી બનાવ્યો.
આ વિધાનનો સાદો-પહેલો અર્થ તો જયશંકરને પ્રેક્ષકોએ સુંદરી બનાવવામાં મદદ કરી એવો થાય પણ આ અર્થ નહીં લેતા પ્રેક્ષકોએ તેની ભૂમિકાને, અભિનયને વખાણીને તેને સુંદરી બનાવ્યો એવો અર્થ સમજતાં તમને વાર નહીં લાગે!

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- નાટ્યકલા, અભિનય વિશે વિગતે વાત કરો. વર્ષો પહેલાંની નાટકમંડળી-પ્રવૃત્તિ નો પરિચય આપો.
- પુરુષને સ્ત્રી તરીકે પાત્ર ભજવવાની વાત જે તે સમયમાં બહુ સ્વાભાવિક હતી તેવું તત્કાલીન સામાજિક વિગતો વર્ણવી સમજાવો.
- પાત્ર ભજવવા માટે અંતરંગ એકાત્મભાવ અનિવાર્ય છે તેવું પાઠ આધારે શીખવવું.

•

7 વનમાં ચાંદલિયો ઊગ્યો

સંકલિત

લોકગીતનો કોઈ રચયિતા નથી હોતો એમ કહેવા કરતાં એમ કહી શકાય કે, લોકસમૂહ લોકગીતોનો રચયિતા હોય છે. માત્ર એક વ્યક્તિથી નહીં પણ અનેકોની ઉત્સાહભરી સર્જકતાથી રચાયેલું લોકગીત, કોઈ એક પ્રસંગ કે ઘટના આધારિત આનંદ-ઉત્સાહ-ઉમંગ કે વેદના-વ્યથા-વિરહની સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ છે.

આ લોકગીતને એક પ્રકારનું સંવાદગીત પણ કહી શકાય. પ્રિયતમના આગમનથી આનંદ અનુભવતી પ્રિયતમાના જીવનની વિરહરૂપી રાત્રી, મિલનરૂપી દિવસ બની જતી આલેખાઈ છે! 'વન' એકલતાનું અને 'ચાંદલિયા' પ્રિયતમના આગમનનું સૂચન બની રહે છે. 'સૂરજ'ને, ઉદાસ સ્થિતિને ઉજાશમાં બદલી નાખતા પ્રતીકરૂપે જોઈ શકાય. આંગણે આવેલા પ્રિયતમને દાતણ-નાવણ-ભોજન-મુખવાસ-પોઢણ જેવી સામગ્રી દ્વારા સમર્પણનો ભાવ દર્શાવતી પ્રિયતમા પ્રિયતમને રોકાઈ જવા ખૂબ આગ્રહ કરે છે, પણ મિત્રો સાથે હોવાથી રોકાઈ ન શકતો પ્રિયતમ મિત્રોને છોડીને રોકાવાની મજબૂરી દર્શાવી મિત્રપ્રેમ પણ વ્યક્ત કરે છે. વિરહના ભાવોને ઉલ્લાસના સૂરોમાં રજૂ કરતું આ લોકગીત ગુજરાતી લોકજીભે રમતી લોકપ્રિય રચના છે.

વનમાં ચાંદલિયો ઊગ્યો રે
હો રાજ મને સૂરજ થૈ લાગ્યો રે....(૨)

આવ્યા છો ત્યારે ઉતારા કરતા જાવ,
ઉતારા કેમ કરીએ ગોરી,
હાં રે મારે ભાઈ-બંધની જોડી.... વનમાં

આવ્યા છો ત્યારે દાતણ કરતા જાવ,
દાતણિયા અમે કેમ કરીએ ગોરી,
હાં રે મારે ભાઈ-બંધની જોડી.... વનમાં

આવ્યા છો ત્યારે નાવણ કરતા જાવ,
નાવણિયા અમે કેમ કરીએ ગોરી,
હાં રે મારે ભાઈ-બંધની જોડી.... વનમાં

આવ્યા છો ત્યારે દૂધડાં પીતા જાવ,
દૂધડિયાં અમે કેમ કરી પીએ ગોરી,
હાં રે મારે ભાઈ-બંધની જોડી.... વનમાં

આવ્યા છો ત્યારે મુખવાસ લેતા જાવ,
મુખવાસ કેમ કરી લઈએ ગોરી,
હાં રે મારે ભાઈ-બંધની જોડી.... વનમાં

આવ્યા છો ત્યારે પોઢણ કરતા જાવ,
પોઢણિયા અમે કેમ કરી કરીએ ગોરી,
હાં રે મારે ભાઈ-બંધની જોડી.... વનમાં

શબ્દાર્થ

ચાંદલિયો ચાંદો **ઉતારો** ઊતરવાનો મુકામ **ગોરી** રૂપાળી સ્ત્રી (અહીં) પ્રિયતમા **નાવણ** સ્નાન **દૂધડાં** દૂધ **પોઢણ** શયન

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-એક વાક્યમાં લખો :

(1) નાયિકાને ચાંદલિયો કેવો લાગે છે?

(2) નાયક રોકાવાની શા માટે ના કહે છે?

(3) નાયક નાયિકાને નહિ રોકાવા માટે કયું કારણ આપે છે?

2. નીચેના પ્રશ્નનો મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

નાયકના આતિથ્ય માટે નાયિકા શી-શી વિનંતી કરે છે?

3. મુદ્દાસર નોંધ લખો :

નાયિકાએ નાયક પ્રત્યે દર્શાવેલા ભાવને તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- ટી.વી., રેડિયો પરના લોકસાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો માણો-સાંભળો.
- પ્રાર્થના સંમેલનમાં આ લોકગીત રજૂ કરો.
- તમારા વિસ્તારમાં ગવાતાં ત્રણ લોકગીતો તમારી નોટબુકમાં લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

અહીં દાતણ, નાવણ, દૂધ, પોઢણ ને 'ઇઆ' પ્રત્યય લાગ્યો છે તે જુઓ. સાથે સાથે એ પણ જુઓ કે શબ્દમાં એથી શો ફેરફાર થાય છે? અહીં આ પ્રત્યય બહુવચન માટે નથી પ્રયોજાયો તે પણ તમારા ધ્યાનમાં આવ્યું હશે તો બીજી અને છઠ્ઠી કડીમાં આવતા 'ઉતારા' અને 'મુખવાસ' શબ્દને કોઈ પ્રત્યય લાગ્યો નથી. શા માટે? વિચારો.

'હાં રે મારે ભાઈ-બંધની જોડી'

પંક્તિ દરેક અંતરે દોહરાવાઈ છે તેમાં 'સાથે' જેવા શિષ્ટ શબ્દને બધા 'હાં રે ' શબ્દ વપરાયો છે તે જુઓ.

' હો રાજ મને સૂરજ થૈ લાગ્યો રે....'

પ્રિયપાત્રના આગમનને કારણે નાયિકાને ચંદ્ર, સૂરજ જેવો લાગે છે એવું કહેવા લોકગીતના અજ્ઞાત સર્જક 'થૈ લાગ્યો' શબ્દને પસંદ કરે છે, તે ધ્યાનપાત્ર છે. યજમાન-નાયિકા મહેમાન એવા નાયકની આગતા-સ્વાગતા કરવા જે સામગ્રીને એક-એક કડીમાં વણી લે છે તે માણવું ગમશે.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- લોકસાહિત્યનો પરિચય કરાવો.
- અન્ય લોકગીતો મેળવો, ગાઓ અને સમૂહગાન કરાવો.
- ઝવેરચંદ મેઘાણીના લોકગીતોના સંપાદન 'રઢિયાળી રાત' અંગે નિર્દેશ કરો.
- લોકસાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનો પરિચય કરાવો.
- સ્નેહ અને આતિથ્યના મહત્ત્વ વિશે ચર્ચા કરો.

•